This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

JC
223
B 1419

78 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 78

ПОСТАНАК И РАЗВИТАК НАРОДА

НАПИСАО

ВАЛТЕР БЕЏХОТ

ПРЕВЕО

Др. ДРАГ. Т. МИЛУТИНОВИЋ

Gift of

The Thorne Foundation

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES

Bagehot, W.

78 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 78

ПОСТАНАК И РАЗВИТАК НАРОДА

СА ОБЗИРОМ НА НАЧЕЛА ПРИРОДНОГ ОДАБИРАЊА И НАСЛЕЂА

НАПИСАО
ВАЛТЕР БЕЏХОТ

ПРЕВЕО
Др. Драг. Ј. Мијушковић

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1902.

JC223
B1419

ПРЕДГОВОР

Најзначајнија одлика нашег сувременог живота несумњиво је та, да се веома радо бавимо о социјалним питањима, и ако у њихову најлакшем и најопипљивијем облику, политичким питањима, т. ј. оним питањима, која друштвене силе које непрестано раде избацују на површину свакодневног друштвеног живота.

Природна последица те појаве је опет, да се сваки, у осталом с пуним правом, јер се ова питања сваког непосредно и тичу, упушта у њихово претресање. У дискусију о томе сваки на своју руку уноси појмове о народу, народном суверенитету, власти, јавном добру и интересу, и све оне велике речи, које играју тако видну улогу у таквим дискусијама и којима се у већини случајева исцрпљује и њихова садржина, само у бескрајним варијацијама.

Разуме се, *такве* дискусије не могу донети плода. И ту, као и у сваком корисном послу, ваља бити на чисто с природом онога о чему се говори, па да тога не буде. Томе баш и служи књига, која сад излази у српском преводу. У њој се расправља једно од оних основних питања, која, кад се схвате правилно, помажу правилном разумевању осталих додирнутих питања. Она расправља питање о постанку и развитку народа, са об-

зиром на начела природног одабирања и наслеђа.[1] Ако се народ схвати само као конкретно друштво са извесним конкретним особинама, којима се одликује од осталих друштава, онда је ова књига управо увод у науку о друштву, у научном али опет за то приступачном облику. То чини да је као таква ушла у познату збирку таквих дела, која се издаје под именом *Међународне Научне Библиотеке* и која је дочекала да се преведе на све главније западне и словенске језике. То је и разлог, да се и у српском преводу изнесе пред онај круг читалаца, којима су намењена издања Српске Књижевне Задруге.

Основна идеја тога увода је у томе, да народ, а речено је напред да је то само конкретан облик друштва, није нешто по себи дато, природно, што се са елементарном нужношћу мора јавити и развијати. За већину нас је још у потпуној важности Аристотелова изрека, да је човек животиња, која *мора* живети у друштву. Бецхот својом књигом доказује, без обзира на то да ли су сви његови детаљи тачни, да човек *има* само способност да живи у друштву, али да друштво, т. ј. људска заједница, способна за заједнички рад и осећања, *може* али *не мора* постати; а да постане, потребан је извесан збир погодаба, које постају историјски путем, радњом људском. Другим речима, друштво је историјска а не природна појава. Погодбе које се морају стећи, па да једно друштво постане и буде организмом способним за живот и развијање, у оној мери у којој се те погодбе стеку, све или појединe, јесу у главном

[1] О начелима природног одабирања и наслеђа испор. најновије дело: August *Weismann*, Vorträge über Descendenztheorie gehalten an der Universität zu Freiburg im Breisgau. Zwei Bände (I. стр. 456.; II. стр. 462.). Jena. Gustav Fischer. 1902.

ове: прибирање у једну целину, нераздвојност те целине, способност њена за мењање и прилагођавање животу. *На који начин* људи те погодбе остварују, томе Бецхот управо посвећује своју књигу, излажући своја посматрања стилом самосвојним, смелим, једрим и снажним, који се местимице пење до лапидарног стила.

То су основне црте ове књиге. Бецхот не сматра своју књигу као дефинитивно решење питања, која се у њој покрећу. Он их сам сматра као непотпун, скроман покушај, да што јасније извесне закључке изведе, који ће бити у том правцу корисни и који ће и друге покренути на размишљање о томе и сарадњу. То, у осталом, одговара његову карактеру. Његов биограф у Националној Биографији описује га овако: „Бецхот је био од људи, који су најбоље умели разговарати у његово доба. Он је не само био жив, духовит, увек готов да нове погледе унесе у разговор; него је још био на руци сваком озбиљном покушају да се дође до истине. Он је имао ретку, јединствену моћ јасног излагања. Један од његових пријатеља рекао је за њега: „Нико није био способнији за дискусију, за сурадњу на истраживању истине. Он се није никад прео с човеком; он га је само подстицао на мишљење.“ А на другом месту вели: „Као писац, Бецхот се одликује тиме, што на интересантан начин спаја смелост са сумњичењем, велику живост у опису првог утиска, који би на њега сваки предмет произвео, с великом обазривошћу у подавању том утиску, могло би се готово рећи, с великим неповерењем према том утиску, пошто беше склон сматрати га за обману.“ Али нека би баш један део његових закључака и представљао такве обмане, од којих се тако много чувао, несум-

њиво је то, да овакви какви су ти закључци изазивају у необичној мери ону вољу за размишљањем и на сарадњу, за којом Бецхот и по свом карактеру и по свом раду, као крајњем смеру, тежи. Шта више, онај који почиње о томе размишљати има несумњиво осећање, да се, за њим поступајући, налази на релативно чврстом земљишту, да осећа своју надмоћност над масом социјалних факата, у којима би иначе утонуо, да га прожима неко самопоуздање. Тешко разумљиве теорије: о примитивном времену и примитивним људима, о друштву, о култури и цивилизацији, о народу, о држави, о социјалним организмима и њихову међусобном односу[1], о напредовању и ненапредовању човечанства, о историји уопште и осталим основним проблемима, ма како се они звали, постају симпатичније, приступачније, а по томе и разумљивије.

Бецхот није написао само ово дело, и ако би и оно само било довољно, по својој стварној вредности, да му обезбеди угледно место у стручној књижевности. Од осталих дела најближи је овоме, по сродности теме, спис *о Енглеском Уставу*. У њему Бецхот доказује, да је главна снага енглеске уставности у Доњем Дому, а да опет снага овог лежи у томе, *што може збацивати и у ствари постављати владу*. „Он је“, вели његов биограф, „био мишљења, да би скупштина која не би могла, као Доњи Дом у Сједињеној Краљевини, својим одлукама изазвати велику и важну измену, морала постати готово нула и да народ никада не би водио довољно рачуна о томе шта она ради, па разуме се да се не би ни старао да

[1] Испор. нпр. *Jellinek-a*. Das Recht des modernen Staates. I. Band, Allgemeine Staatslehre. Berlin 1900, стр. 76—90, 90—111, 162—204.

у њу пошље најбоље људе. Шта више, ти најбољи људи не би ни сами усредсредили своју амбицију у то, да постану чланови скупштине чији се утицај на опште послове тако мало опажа.“ Други су му списи: *Ломбардска улица* (студија о новчаној пијаци), *О паданју сребра у вредности* и расправе које су већином растурене по разним часописима и у главном купљене у збирке под насловима: *Биографске Студије, Књижевне Студије, Економске Студије.*

Још неколико биографских података. Валтер Бецхот је рођен 1826., а умро је 1877. Учио је прво философске науке, а затим права. Год. 1852. постао је адвокатом, али се адвокатуром није никад бавио, већ је продужио очеву бродарску радњу, бавио се банкарским пословима и напослетку, кроз читав низ година, све до смрти, издавао је и уређивао познати стручан лист *Економисту*. Од каквог је значаја био његов рад и на том пољу, види се из ових речи његова биографа: „Он беше велики ауторитет у банкарским и финансијским питањима, и министри финансија обеју странака тражаху у њега савета у критичним тренуцима.“

Напослетку неколико речи и о самом преводу. Првобитан превод био је с француског издања, али је за штампу приређен према преводу познатог немачког физиолога Розентала, а тако исто упоређен и са изворним издањем од 1896. Што сам ово последње, према захтеву Задругину, могао учинити, имам захвалити Др-у Љуби Недићу, чија је тако прерана смрт ненакнадан губитак за његове пријатеље и српску књижевност. За биографске податке нека је хвала г. С. Јовановићу.

24. септембра 1902. год. **Др. Д. Т. Мијушковић**

ЧЛАНАК ПРВИ

Припремно доба

Карактерна је црта нашега времена нагло стицање многога знања о природи. Тешко да ће бити и једне области науке и вештине, која је остала у свему онаква, каква је била пре педесет година. Око нас се створио читав нов свет од изналазака, железница и телеграфа, пред којим не можемо затворити очи; са свију страна јављају се нове идеје и утичу на нас, и ако ми то не опажамо. Да се свестрано испитају ти утицаји, требало би написати велику књигу, а ја такве књиге не бих могао написати; али мислим, да може бити корисно, ако у неколико чланака покажем, бар у једној или двема тачкама, како те нове идеје теже да измене две старе науке: политику и политичку економију. Па и у том обиму моје ће идеје, по самој природи ствари, бити непотпуне, јер је предмет још нов; али ћу, у сваком случају, бар моћи да упутим на неколико закључака, и тако да покажем другима шта ваља урадити, ако не бих могао тај посао сâм извршити.

I.

Кад бисмо хтели назначити, који је ресултат живог утицања савремених идеја најзначајнији, а

можда и најзначајнији међу најзначајнијима, ми бисмо рекли, да је он у томе, што је услед њих све постало „старином“. Некада, кад би наши преци повели говор о каквом старинару, они би под овим замишљали човека, који се бави о новцу, медаљама, друидском камењу; то су онда били најобичнији споменици, из којих су огледали разрешити загонетку прошлости, и то је био главни предмет изучавања оних, који су се бавили о прошлости. Данас, напротив, има и других споменика, или, боље рећи, све је сâм споменик. Наука се труди да пронађе у сваком комадићу земље трагове узрока, из којих је он онакав какав је. Она зна, да су те силе оставиле за собом утиске, као год што су укус и рука уметникова урезали своје обележје на каквој античкој камеји. Било би заметно, а и није мој посао, да набрајам оне умне методе, којима се служи геологија да испита земљу, и којима јој је изнудила да каже бар нешто од своје историје; а сви ти одговори не би имали смисла, да нису помогле: физиологија, конхилиологија и читав низ таквих наука. За данашњег истражиоца ове су помоћне науке то, што су стари језици били за некадашњег старинара; оне су за њега кључ, па и онда кад оне појединости, које из њих сазнајемо, нису од великог значаја; оне чине, те су му представе потпуније и богатије, а тиме и истинитије. Али што је најважније, то је тај факат, да је и сâм човек у очима науке постао „старином“. Наука огледа да чита, почиње читати и зна: да јој ваља читати скуп свију оних елемената, који састављају једног човека као исцрпан извод целокупног му живота; да јој ту ваља видети, какав је и зашто је такав; да јој ту ваља сазнати историју свију његових предака, какви

су били и зашто су такви били. Сваки нерв, може се рећи, очувао је успомену о својем ранијем животу, сваки је свикао што или није, код свакога се опажа, према приликама, опадање или развијање његове животне снаге; свака је црта или добила карактеристичнији, јаснији потез, или остала нејасна и без израза; свака рука носи знаке свога занимања, а које је живот урезао, који је опет удешен према оним пословима, које она врши — *само кад ми то умемо видети.*

Одговориће ми се, да то није нешто ново; да се зна, од како је света, колико будућност једнога човека зависи од његове прошлости; да сви знамо, колико је сваки човек склон да наличи на своје претке; да је постојање народног карактера најпознатија и најобичнија ствар овога света; да кад какав философ не може себи објаснити какву појаву, он је сасвим смело ставља на рачун какве скривене особине расе. Али задатак науке о природи није, да изнађе оно што је наследно, већ да оно што је наследно обележи јасно, да нам дâ тачан појам о последицама, којима нам се од тога ваља надати, да нам дâ рачуна о разлозима, који нам дају могућности да предвидимо такве последице. Па да видимо чему нас та наука учи. Колико год могу, послужићу се оним истим изразима, којима се служе они којима је она предмет изучавања, занимања; тако ћу, с једне стране, бити поузданији, да сам се тачно и како ваља изразио, а с друге стране, како мислим да применим та начела на своје сопствене радове, хоћу да потпуно уверим читаоца, да ја своје претпоставке нисам измислио накнадно, да би их довео у склад са својим закључцима.

О појединцу ево чему нас та наука учи:

„И онда, кад су хемисфере мозга целе и у пуном своме дејству, мозак ствара потпуно такве исте рефлективне покрете као и кичмена мождина.“

„Кад услед блеска нагле светлости или под претњом удара затрепћемо очним капцима, имамо у томе рефлективну радњу, у којој су нерви вида спроводници а нерви лица одводници. Кад какав непријатан мирис изазове мрштење, тада ти исти нерви покретачи производе рефлективну радњу, а тај утисак нерви за воњање преносе до мозга. У оба ова случаја рефлективна радња неминовно се врши преко мозга, јер су сви ти нерви мождани нерви.“

„Кад се услед изненадног шума тело тргне, чујни нерв, који преноси утисак, порађа потрес, који пролази кроз продужну мождину, а отуда се саопштава већини нерава покретача, растурених по телу.“

„Може се рећи, да су то радње чисто механичке, које немају ничега заједничког с радњама свести. Али погледајмо на пр. шта бива онда, кад неко гласно чита. У том случају цела пажња ума усредсређена је, или би бар требало да је скупљена у предмету, о коме се говори у књизи; па опет, у то исто доба, врши се читав низ најделикатнијих мишићних покрета, о којима читалац ништа и не зна. Тако: рука држи књигу пред очима на потребној даљини, очи се крећу по редовима и низ листове. Уз то најделикатнији покрети најтачнијих и најбржих мишића, усана, језика, грла, душника и дисања, употребљавају се за стварање — изговарање — речи. Читалац можда још и стоји и пропраћа читање одговарајућим покретима тела. При свем том, све те мишићне радње могу се вршити потпуно бесвесно с његове стране,

јер мисли само на смисао текста. Другим речима, све су то рефлективне радње.“

„Рефлективне радње кичмене мождине *природне су*; оне зависе од састава кичмене мождине и њених супстанција. Мозгом ми можемо добити безброј *вештачких* рефлективних радња. То ће рећи, да нам је за извесну радњу први, други, трећи пут потребна сва енергија и пажња наша, а после, честим понављањем, она постаје, тако да кажемо, део нашег организма, врши се невољно, па и без свести о томе.“

„Тако, као што сваки зна, војнику треба доста времена, док се свикне на војнички став у тој мери, да на пр. на команду „мирно“ заузме прописан положај у оном тренутку, кад чује команду. Али после неког времена сâм звук речи изазива тај положај, мислио војник на то или не. Може бити да није истинита, али је бар вероватна прича, како је неки шаљивчина довикнуо неком старом војнику, који је излазио из кујне и носио ручак, — „мирно“ и како је он на то одмах спустио руке низа се, а јагњетина и кромпир се откотрљали у поток. Види се да је увежбаност била потпуна, а научени покрети да су постали саставни део његова нервног прибора.“

„Могућност васпитања (а војна вежбања су само један особити облик његов) заснива се на тој способности нервног система, да у организам унесе вољне радње и претвори их у више или мање невољне, рефлективне. Може се поставити правило: ако се два ма каква стања свести изазову заједно или једно за другим, често и живље, онда ће доцније довољно бити, да се једно од њих изазове, па да се изазове и друго, и то хтели ми или не хтели.“ (*Huxley,* Elementary Phisiology, стр. 284—286.).

Тако, дакле, састав образована човека постао је друкчији но што је некад био и друкчији но што је у проста човека. У њему су, тако рећи, наслагане особине и стечене способности, које се испољавају без сазнања о томе.

А о раси нас један други научар учи:

„Живот човеков представља управо поступно развиће нервног система, које је, и ако је ван ње, онако исто стварно као и у утроби мајчиној. Редовно претварање вољних покрета у секундарно-аутоматске покрете, како их Хартли назива, бива поступним радом организма, и ми можемо бити уверени, да срећен рад претпоставља увек нагомилану способност, урођену или стечену“.

„Убедљив доказ за оно, што је горе речено, имамо у начину, како се код животиња понекад каква стечена особина очева или мајчина преноси на потомство као наслеђе, инстинкат или урођена особина. Способност, коју је један појас дугим трудом нагомилао у мирном стању, постаје у таквом случају урођеном особином појаса, а даље развиће бива у смислу оног закона све веће специјализације и сложености у прилагођивању спољној природи, који се може опазити код свију животиња. Другим речима, оно се врши по оном закону напредовања и развијања од општег ка посебном, о коме даје примера појава нервне силе међу осталим силама и сложеност човечјег нервног система. Као год што животна снага сједињава у неку руку у себи скуп снагâ подређене врсте, које су у њој нашле, тако да кажемо, своје даље развиће. или као год што се у произвођењу нервне снаге прибирају снаге простије и општије, те састављају врсту енергије, специјалнију и компликo-

ваинју, тако се исто врши још потпунија специјализација у погледу развића нервног система, било да га проматрамо у низу читавих генерација. било на једном лицу. Али у сваком случају до потпуног сазнања не можемо доћи, ако наша проматрања ограничимо на живот једне индивидуе, која је у низу организама само спона, која везује прошлост и будућност. Данашња је индивидуа неминован производ оних индивидуа, које су јој некада претходиле, и само после изучавања ових последњих доћи ћемо до истинског разумевања оне прве. Према томе. кад већ дођемо до уверења, да је каква особина урођена, онда не смемо застати на томе, већ морамо, враћајући се прошлости, стрпљиво трагати за узрочном везом, те тако наћи, ако је могуће, узрок, који је први створио ту особину. Овакво трагање нарочито је потребно код изучавања нижих животиња, у којих урођеност особинâ игра тако важну улогу.“ (*Maudsley*, Phisiology and Pathology of the Mind, стр. 73).

Али и то стоји, да су специјални закони наслеђивања још непознати. Све што знамо, а то је за мене довољно, то је, да постоји извесна тежња, извесна вероватноћа, већа или мања према приликама, али у сваком случају знатна, по којој ће потомци образованих родитељâ, захваљујући својој урођеној нервној организацији, бити подобнији за културу но потомци необразованих родитељâ, и да се та тежња појачава у све већој размери у низу дугих генерација.

Ко не може да створи себи појам о таквом нервном елементу, који се преноша наслеђем (а то бива прилично мучно), тај ће тешко икад моћи појмити „везиво“ цивилизације. У том је елементу она

снага, која непрестано дејствује, која везује генерацију с генерацијом, која свакој од њих обезбеђује извесан, релативан напредак, у сравњењу према оној, која јој је претходила, ако би ова последња учинила какав било напредак. Та снага чини, те периоде у цивилизацији не изгледају као низ одвојених тачака, већ као обојена линија, којој је боја стално све јача и јача. По тој теорији, од једне до друге генерације постоји један природан узрок за усавршавање, који се, кад га једном наша машта схвати, лако не заборавља; али ако ви не схватите тај узрок у његову суптилном материјалном облику, ако га ви, тако рећи, не видите, како удара у нерве људске, измамљујући у свакој генерацији све нежније звуке на све тањим жицама, ви нећете моћи појмити начело наслеђивања ни у његовој тајанствености ни у његовој моћи.

Ова начела нису везана ни за какву теорију о природи материје или о природи духа. Узмимо теорију, по којој дух дејствује на материју, ма да је нешто одвојено, засебно од ње и по својој природи нешто сасвим различно; узмимо теорију владике Берклија, по којој материја и не постоји, него постоји само дух; или противну теорију, која не признаје дух већ само материју, или, напослетку, још замршенију теорију, која се данас често заступа, а по којој су материје и дух само разни облици неког tertium quid, трећег појма, неке треће супстанције или скривене снаге — начела ова остају у сваком случају истинита.

Све те теорије признају или, боље рећи, труде се да објасне разним претпоставкама непобитан факат, да оно што ми зовемо материјом утиче на оно

што зовемо духом, и, обрнуто, да оно што ми зовемо духом утиче на оно што зовемо материјом, — а то, и ништа више, претпостављају и теорије, које овде помињем. Наш дух неким тајанственим путем утиче на наше нерве; наши нерви опет, тако исто тајанствено, прибирају последице тог утицања, а резултат тих операција опет прелази, већином и по правилу, на наше потомке, — ето то су примитивна факта, која све теорије усвајају и око којих се све труде, да их објасне.

Исто тако та тако јасна начела немају никакве везе ни са старим препиркама о слободној вољи. Сваки присталица слободне воље тврди, да се она нарочита снага у вољној радњи примењује према силама нашег материјалног бића које већ постоје; он је не сматра као силу, која дејствује „in vacuo“, већ као силу, која дејствује на друге силе, које такође дејствују. Сваки присталица слободне воље тврди у главном, да ће, ако ви појачате побуду, која је дата, у извесном правцу, и људи све више нагињати раду у том правцу. Боље побуде или, боље рећи, бољи импулси потичу из тела добро организована, а рђаве побуде или импулси потичу из тела рђаво састављена. И бранилац теорије о слободној вољи може, као и противник ове теорије, признати, да се већим савршенством у физичком погледу ствара тежња за савршенијим начином делања људског, а да напротив дегенерација тежи томе, да га погорша. Нема те присталице слободне воље, који ће очекивати, да нађе у Сен-Џајлсу оно, што налази у Белгревији; и он пристаје на постојање извесног наслеђеног нервног система, као подлоге вољи, и ако сматра вољу као нешто што је ван овог, што још

уз то долази. Нема сумње, ако би се модерна доктрина „о одржању силе“ применила и на наше одлуке, онда се она не може сложити са слободном вољом; ако утврдите, да „снага никад нити губи нити добива што год“, онда не можете тврдити, да у каквом акту изјаве воље има какве стварне добити и као неког стварања неке нове снаге. Али ја немам никаква посла овде с питањем о општем одржању силе. Појам о нервним снагама као слагалиштима, у којима се нагомилава снага, којој је порекло у вољи, не изазива и не захтева дискусију тако великих размера.

Још мање треба мешати наша начела са оном идејом Бокловом, да су материјалне силе биле главни покретач напретку, а моралне тек подређене, које према првима једва и заслужују пажњу. Напротив, морални узроци заузимају прво место. Дејствовање воље ствара невољну навику; истрајни рад у почетку ствара нагомилавање енергије на крају; тихи рад прве генерације постаје наслеђеном способношћу генерације за овом; физички узроци, дакле, не стварају моралне, већ морални стварају физичке; почетак је енергија више врсте, а енергија ниже врсте придолази само зато, да је одржава и преноси. И тако, ми сад видимо, како је историја као наука могућа, која ће, како вели Бокл, имати да нас упозна са законима и тежњама, створених умом а пренетих телом, које што даље тим више и моћније дејствују на вољу и њене одлуке.

II.

Па како та начела мењају нашу политичку философију? По мом мишљењу на разне начине, и то прво на *један* особен начин. Политичка економија је нај-

сређенији и најпоузданији део политичке философије, па опет на основу изложених претпостављака ми се можемо, ако се не варам, вратити у извесно доба, које је у неку руку „пре-економско“, кад нема ни најбитнијих претпостављака народног кућења и кад би њени савети били права несрећа, а савети потпуно противни — мудри и неопходни.

Тога ради не морам се враћати до оних мрачних времена, које нам почиње расветљавати етнологија; не мислим на доба камена, кременог оруђа и заосталих гомила кујнских одпадака. Доба, до ког би ми се ваљало вратити, то је оно, које је непосредно претходило развитку историје, или је истовремено с њеним постанком, како би, можда, боље било узети, јер су први историчари видели то стање друштвено, ма да су исто тако видели и друга и напреднија стања друштвена. То је доба о коме имамо тачне описе очевидаца, а на чије трагове и последице наилазимо на сваком кораку у најстаријим законодавствима. Да чујемо шта вели Сер Хенри Мен, највећи међу нашим живим правницима, једини, може бити, чији списи стоје у сагласности с нашом здравијом философијом: „Подаци, вели Сумнер Мен, добивени упоредном правном науком, стичу се да потврде идеју о примитивном стању човечанства, онаквом какво га замишља *патријархална теорија*. Несумњиво је, истина, да се та теорија заснива првобитно на историји јеврејских патријараха доње Азије, и то онаквој, какву нам Св. Писмо прича; али, као што смо мало час објаснили, баш та сведоџба Светог Писма била је само повод томе, да спречи да се та теорија прими као истинита. Већи део оних, који су се до најновијег времена бавили

о испитивању тог времена и који су најозбиљније радили на прибирању и сређивању друштвених појава, био је под утицајем или најнепријатељскијих предрасуда према јеврејским старинама или најживље жеље, да свој систем заснује без ових религиозних споменика. Па и сад, може бити, расположење је такво, да се што више подцењује вредност тих сведоџаба или да се уздржи од извођења општих закључака, сматрајући их као део традиција једног семитског народа. Међутим, ваља истаћи то, да је већи део података упоредне науке о праву црпен готово искључиво из друштвених установа индоевропске расе, у првом реду Римљана, Индуса и Словена. И тако према стању данас је тешкоћа истраживања у томе, где су границе, где ваља стати, које су то расе људске, о којима *није допуштено* узети, да друштво у које су се оне ујединиле није било првобитно организовано по патријархалном типу?“

Није ми потребно износити подробније главне црте друштва такве врсте, онаквог какво га налазимо у ранијим главама Књиге Постања: оне су, с једне стране, већином готово свима нама још од најранијег детињства познате, а, с друге стране, због интересовања у оној препирци, којој су дали своја имена Лок и Филмер, оне попуњавају читаву једну главу енглеске књижевности — и ако не најпоучнију. Ево тачака, које највише падају у очи: најстарија мушка глава у породици, најстарији предак, врши над целом кућом највишу, готово неограничену власт. Он има право живота и смрти, а власт над његовом децом и њиховим породицама нема границе, као и над његовим робовима. Шта више, мала би разлика била између положаја сина и једног роба, кад рођење не би да-

вало сину поузданије изгледе, да једнога дана и сâм постане породични старешина. Дечја стада очева су стада, а имовина породичног старешине, коју он држи више као њен представник него као сопственик, по смрти његовој дели се на равне делове међу његове потомке у првом степену. Најстарији син понекад добива два дела, по праву прворођења, али чешће бива да се његов бољи положај у погледу наслеђа ограничава на чисто почасно право старешинства.

Други један податак, који се може теже извести из причâ Светога Писма, у томе је, што нам оне, као што изгледа, дају траг првог крњења очинске власти. Породице Јакова и Исава деле се и стварају два народа, али породице деце Јаковљеве остају неподељене. Као да је ту прва, још веома слаба клица неке државе или заједнице и неког правног поретка, који стоји више оне власти, која је основана само на породичним везама.

Кад бих хтео да укратко сведем карактерне црте, с којима нам се јавља човечанство у расвитку историје, ја бих се задовољио навођењем ово неколико стихова из Омирове Одисеје:

„Нити имају каква већа, нити темиста (судија); сваки прописује сâм закон својим женама и својој деци, не разбирајући нико ни за кога.“

Овакав опис зачетака историје потврђује се најновијим поукама преисторијске етнологије. Најважнији а за цело и најпоузданији резултат добивен том науком тај је, што је разагнала некадање снове о некој веома развијеној примитивној цивилизацији. Историја узима човека, кад излази из патријархалног стања, а етнологија показује, како је живео, развијао

се и напредовао у том стању. Нема тога, који не би признао силу доказа, који обарају ту машту о некој исконској цивилизацији. Ништа није лакше схватити од идеје о неком опадању рода људског, морално, естетички и политички. Али се не може замислити, да би се људи, кад су једном сазнали за оруђа најскромније личне удобности, одрекли истих; а још теже је замислити, да би напустили добро оружје, на пр. стрелу и лук, кад су га једном већ имали. А међутим, да је било какве примитивне цивилизације, онда би људи морали све то заборавити, јер има племена на разном ступњу незнања, као и с разним ступњем знања, у справљању лончарије, метала, средстава за угодност и оружја. И још нешто; та се појава не може ставити на рачун недостатка интелигенције у тих дивљака; напротив, за те ствари они показују досетљивости у разном степену и оригиналност. Ви не можете наћи трагова неке старе цивилизације, која би дошла до извесног савршенства, па се затим искварила на разне начине и које би нестајало разним путевима. Ви нисте у стању, да јој нађете трагове, као што у средњевековним дијалектима налазите трагове од латинског језика. Напротив, ви је видите како постаје, као што ми данас гледамо, како постају нова научна открића и изналасци. Одмиче се с неколико корака час у овом час у оном правцу; једна иста ствар изводи се непотпуно с непотпуним средствима, која се, на сваки начин, не би употребила, да се већ знало за боља. Некада је била врло распрострањена идеја, да су стрела и лук „примитивно оружје“ свију дивљака. Међутим, модерна наука саставила је читав

списак таквог оружја*. Из тог списка видимо, да их неки дивљаци имају а неки немају, а од ових последњих опет да их једни замењују на један а други на други начин. Од ових опет нека, на пр. бумеранг, било је много теже начинити и руковати њима, а била су и мање поуздана од лука. Но не само да стоји то, да се може навести о многим расама, којима је насељен овај свет, да су на разним ступњевима напретка у изради оруђа, приближујући му се с разних страна или заостајући за њим, већ стоји и то, да се, кад једном виде оруђе, које одговара њиховим потребама, њиме знају служити онако исто вешто као и цивилизован човек, па и боље. Јужни Американац вештији је око коња но Европљани, који су коња тамо донели. Велики број раса, уопште узевши, служи се пушком, тим веома сложеним и специјалним оружјем цивилизације, умешније но и сам цивилизовани човек. Дивљак са својим простим оруђима — а оруђа он цени — налик је на дете, које је лако на схватању, а не на старца, који тешко учи изнова оно што је већ заборавио. У осталом, питају зоолози и ботаничари, кад је већ било неке врло развијене урођене цивилизације у Аустралији и Америци, камо трагова од ње? Ако су ти дивљаци некада сејали јечам, где је дивљи јечам, који је морао преостати и после напуштања њихових поља? Ако су напустили употребу домаћих животиња, шта би са оним подивљалим животињама, које су се по природним законима морале од њих изметнути? Зна се, да су се за ово неколико последњих векова, а нарочито од открића новог света, домаће животиње из Европе распространиле свуда.

* в. врло брижљиву таблицу тог оружја и лепу расправу у Сер Џон Лебока, Prehistoric Times.

Једна од наших домаћих, не баш најпријатнијих животиња — енглески пацов — прешла је свуда: у Аустралију, Нови Селанд, Америку; нити је може штогод уништити, осим да се деси какво „чудо“ с пацовима, огромних размера. Тако би исто била потребна велика сила, да се истера коњ из Јужне Америке, кога су тамо донели Шпањолци, а о коме бисмо, да то не знамо, могли помислити, да је једна од главних тамошњих урођених животиња. Па где се налазе, ако тако могу рећи, пацови и коњи примитивне цивилизације? Не само да их не можемо наћи, већ нам зоологија вели, да их никада није ни било; јер тако неразвијене и као недовршене животиње, као што су торбари Аустралије и Новог Селанда, никада не би могле издржати утакмицу са животињама боље организованим, као што су на пр. оне, пред којима их данас нестаје.

Ми, дакле, у почетку можемо назрети човека у патријархалном стању, не са индустријалним остацима неке примитивне цивилизације, већ једино са извесним постепено стеченим знањем најпростијих вештина, с неколиким домаћим животињама и неколико нејасних појмова о природним појавама, које се тичу годишњег времена, а који су од значаја у животу племена мало развијених. Ето, то би по етнологији били први људи у историји, какве бисмо могли очекивати, а какве можемо одиста и наћи. А какво је њихово умно стање? Како ћемо њега описати?

Мислим, да општа дефиниција сер Џон Лебока, у којој се скупља његово мишљење о умном стању дивљака, одговара умном развићу патријархалног човека. Он вели: „дивљаци сједињавају у себи карактер детета са страстима и снагом човека“. И одиста, кад

загледамо у [illegible] светa. у Омирове песме. [illegible] које се слажу са овом [illegible] ма [illegible] другом! Нека [illegible] у доба. које нам те песме [illegible] свог развића. По [illegible] човек се одлекује [illegible] доба: али. и ако то [illegible] још многе друге [illegible]. Па поред свега тога. [illegible] „величанственог [illegible] испод свога [illegible] главне су карактеристике [illegible] историје: а [illegible] сваког тренутка [illegible] сретамо са „светом [illegible]. [illegible] Кинглек. И [illegible]. По науци „[illegible] на- чинио је [illegible] у своме [illegible]." Стари народи [illegible]: они су [illegible] шта су хтели: [illegible] на- влавају. [illegible]: стога су [illegible] сима и [illegible].

Пол[illegible] [illegible] схватимо како треба. У [illegible] о томе знамо. [illegible] око себе [illegible] ма- шину. [illegible] рује наше потребе. [illegible] и казује нам време. [illegible]

не би било тешко данас себи представить, како су људи некада могли бити без часовника, или, као што вели сер Џорџ Луџис, „потребно је јако напрезање маште“, да се замисли доба, кад је била озбиљна тешкоћа сазнати време дана. А још је много теже себи представити људе колебљиве помисли, који нису познавали природу, тог регулатора материјалне цивилизације, нити су знали за какву власт, која је као неки регулатор моралне цивилизације. Они никад нису знали, шта им ваља очекивати; о неком поузданом, сталном предвиђању низа разних факата, које чини наше умове оним што су, они нису могли имати ни појма. Даље, ја бар нисам у стању створити себи појам о моралу, који је тада постојао, а који је морао бити врло лабаве природе. Ако издвојимо на страну све оне његове састојке, којима су извор закон и власт, а којима су проткани они морални појмови, који су усвојени међу нама, ја не знам шта би нам још преостало. Нема сумње, да је тај остатак преисторијски човек некако назирао, али је то било зацело нешто непоуздано, лабаво, тако да се не може на то ослонити. У најповољнијем случају, тај је остатак био налик на оно нејасно осећање лепоте код лица необразованих, али примчивих за њу. То је глас, који тек тепа, али је још слаб; то је неко непознато нешто, што на све остало утиче и што је надмоћније но све остало, а опет тако нејасна облика, да га нестане, чим се изближе загледа. Или, ако би то за вас била и сувише утанчана фикција маште доцнијег образованијег доба, онда се морал јавља у испрекиданим наступима „дивље правице“, пола казне а пола насиља. Али ма каква да му је била природа, како није утврђен некаквим

сталним законом, то је било нешто испрекидано, неодређено, што нам је било тешко и замислити. Сваки, који је учио математику, сетиће се, колико му се уображених тешкоћа привиђало при решавању каквог задатка, пре но што га је схватио, и зна, како му је, пошто му је једном решење синуло у памети, немогућно било појмити раније неодређене тешкоће, а још мање му је могуће, да се врати у оно стање душевне забуне, које их је чинило могућим. Тако исто и ми данас, ма колико се напрезали, нисмо у стању избрисати из својих појмова појам о закону, нити се можемо ставити у умно стање човека, који није никада ни имао појма о њему, нити га је могао добити, поред свег напрезања свога.

И, напослетку, примитиван човек не би никад могао себи створити појам о оном што ми називамо народом. Ми опет не можемо себи замислити неког, за кога би то била тешкоћа. „Ми знамо шта је то, кад нас нико не пита о томе“, али нисмо у стању да то искажемо, кратко и јасно. Али толико је бар јасно, да је народ скуп људи, сличних међу собом, који су због те сличности способни, да заједнички делају, и који су вољни, с те исте сличности, да се једним истим законима покоравају; то је баш оно, што Омиров Циклоп не би могао схватити, јер је знао само за људске створове, растурене и без икакве међусобне везе.

Кад све ово што је речено узмемо у оцену, онда можемо рећи: *закон* неумитан, јасан, тачан, — то је прва потреба раног човечанства; то једно, што му је потребно пре свега другог и оно што мора претходити свима другим тековинама. Али, као год што му је то прва потреба, тако му је и најтеже

доћи до тога. Ако и кад је постигну, то је највећа срећа за људе, али то је баш оно, што најтеже постизавају. У доцније доба многе су расе дошле до тог покоравања под један закон брзо, и ако с тешким жртвама. Толико и толико пута видела је историја, како је какав неумољиви победилац натурио солиднију и чвршћу организацију каквом скупу племена, растурених и без икакве везе. Римљани су у том погледу свршили тај посао за већи део Европе. Али где су се могли наћи Римљани или освајачи за примитивно доба? Људи освајају силом власти, а баш ње тада не беше. Цивилизација је у својим првим корацима имала доста стрм успон, који нам данас, кад погледамо са овакве висине, изгледа ништаван.

III.

Какав је био први корак друштва без икакве уредбе ка друштву с неком уредбом, од скупа појединаца ка држави? Историја нам у том погледу ништа не каже. Сер Хенри Мен, на основу својих специјалних студија, извео је у том погледу врло интересантан закључак. Он вели: „Порекло друштва лако би се објаснило, кад бисмо на пр. из података Св. Писма могли извести један општи закључак и кад бисмо могли претпоставити, да су људске заједнице увек постајале из породице, која је остала неподељена, а није се растурила по смрти свога патријархалног старешине.

„Већи део грчких државица и Рим сачували су дуго трагове читаве серије таквих све сложенијих пра-група, из којих се држава развила. Породица, *род*, племе код Римљана се могу узети као типови

таквих група, и по ономе како су нам описане готово нам је тешко не схватити их као систем концентричних кругова, који су се постепено, из једне исте тачке, све више ширили. Основна је група *породица,* у којој чланове њене веже заједничка потчињеност најстаријем мушком претку. Збир породица чини *род* (дом, братство — gens); збир родова (домова, братстава) чини *племе,* а збир племена чини политичку заједницу. Да ли можемо поћи за тим подацима, те из њих извести, да је држава збир лицâ, везаних везом заједничког порекла од оснивача једне првобитне породице? Бар је толико извесно, да су сва друштва Старог Века веровала у заједничко порекло од једне једине заједничке лозе, и, шта више, да им је било тешко дати каквих других разлога за постојање политичке везе, која их одржава у заједници. И одиста, историја политичких идеја почиње тим чврсто утврђеним мишљењем, да је сродство по крви једини могући основ за сваку политичку заједницу. Од свију оних преврата у људским осећајима, које називамо значајним изразом револуције, ниједан тако не изненађује, није тако радикалан, по схватању народа, као онај, кад се први пут какав други принцип, на пр. принцип географског суседства, постави као основ за какав заједнички политички рад.“

Ако би та теорија била тачна, онда стварање какве политичке заједнице не би била, нити је у ствари била, каква велика измена. Првенство старијег брата, код оних племена која би се само случајно нашла у заједници, не би имало дубљег значаја. Оно је по себи од малог значаја, али може бити повод многој којој важној последици. Оно би

Једна од наших домаћих, не баш најпријатнијих животиња — енглески пацов — прешла је свуда: у Аустралију, Нови Селанд, Америку; нити је може штогод уништити, осим да се деси какво „чудо“ с пацовима, огромних размера. Тако би исто била потребна велика сила, да се истера коњ из Јужне Америке, кога су тамо донели Шпањолци, а о коме бисмо, да то не знамо, могли помислити, да је једна од главних тамошњих урођених животиња. Па где се налазе, ако тако могу рећи, пацови и коњи примитивне цивилизације? Не само да их не можемо наћи, већ нам зоологија вели, да их никада није ни било; јер тако неразвијене и као недовршене животиње, као што су торбари Аустралије и Новог Селанда, никада не би могле издржати утакмицу са животињама боље организованим, као што су на пр. оне, пред којима их данас нестаје.

Ми, дакле, у почетку можемо назрети човека у патријархалном стању, не са индустријалним остацима неке примитивне цивилизације, већ једино са извесним постепено стеченим знањем најпростијих вештина, с неколиким домаћим животињама и неколико нејасних појмова о природним појавама, које се тичу годишњег времена, а који су од значаја у животу племена мало развијених. Ето, то би по етнологији били први људи у историји, какве бисмо могли очекивати, а какве можемо одиста и наћи. А какво је њихово умно стање? Како ћемо њега описати?

Мислим, да општа дефиниција сер Џон Лебока, у којој се скупља његово мишљење о умном стању дивљака, одговара умном развићу патријархалног човека. Он вели: „дивљаци сједињавају у себи карактер детета са страстима и снагом човека“. И одиста, кад

загледамо у најстарији споменик незнабошког света, у Омирове песме, колико ћемо ствари наћи, које се слажу са овом дефиницијом боље но са ма којом другом! Нема сумње, да је цивилизација у доба, које нам те песме описују, већ бројала векове свог развића. По Гледстону, већ у Омировим песмама човек се одликује речитошћу, као у свако друго доба; али, и ако то много значи, могле би се навести још многе друге особине и још од већег значаја. Па поред свега тога, колико много још остаје у Ахилу од „величанственог дивљака“ и „размаженог детета, које се љути испод свога шатора!“ Лакоћа утисака и живахност главне су карактеристичне црте најстарије грчке историје; а кад бацимо поглед на Исток, то се сваког тренутка још из најранијег времена сретамо са „светом простоте и напраситости“, како га назива Кинглек. И то је оно, што смо могли и очекивати. По науци „васпитање, које се преноси наслеђем, начинило је данашње народе оним, што су. Они носе у своме организму трагове закона својих предака.“ Стари народи нису имали никаквог таквог наслеђа; они су били потомци људи, који су радили шта су хтели; они су били без икаквих навика, које их заклањају, без икакве уставе, која би их штитила; стога су они изложени сасвим својим првим импулсима и поводе се за сваком страшћу.

Положај примитивна човека, ако га схватимо како треба, у многом се разликује од оног, што ми о томе знамо. Данас, готово несвесно, ми замишљамо око себе неку велику, врло сложену социјалну машину, која ради за нас, која нам не само подмирује наше потребе, већ их и одређује и казује нам време, кад ће се оне поновити. Нема тога, коме

не би било тешко данас себи представить, како су људи некада могли бити без часовника, или, као што вели сер Џорџ Луџис, „потребно је јако напрезање маште“, да се замисли доба, кад је била озбиљна тешкоћа сазнати време дана. А још је много теже себи представити људе колебљиве помисли, који нису познавали природу, тог регулатора материјалне цивилизације, нити су знали за какву власт, која је као неки регулатор моралне цивилизације. Они никад нису знали, шта им ваља очекивати; о неком поузданом, сталном предвиђању низа разних факата, које чини наше умове оним што су, они нису могли имати ни појма. Даље, ја бар нисам у стању створити себи појам о моралу, који је тада постојао, а који је морао бити врло лабаве природе. Ако издвојимо на страну све оне његове састојке, којима су извор закон и власт, а којима су проткани они морални појмови, који су усвојени међу нама, ја не знам шта би нам још преостало. Нема сумње, да је тај остатак преисторијски човек некако назирао, али је то било зацело нешто непоуздано, лабаво, тако да се не може на то ослонити. У најповољнијем случају, тај је остатак био налик на оно нејасно осећање лепоте код лица необразованих, али примчивих за њу. То је глас, који тек тепа, али је још слаб; то је неко непознато нешто, што на све остало утиче и што је надмоћније но све остало, а опет тако нејасна облика, да га нестане, чим се изближе загледа. Или, ако би то за вас била и сувише утанчана фикција маште доцнијег образованијег доба, онда се морал јавља у испрекиданим наступима „дивље правице“, пола казне а пола насиља. Али ма каква да му је била природа, како није утврђен некаквим

сталним законом, то је било нешто испрекидано, неодређено, што нам је било тешко и замислити. Сваки, који је учио математику, сетиће се, колико му се уображених тешкоћа привиђало при решавању каквог задатка, пре но што га је схватио, и зна, како му је, пошто му је једном решење синуло у памети, немогућно било појмити раније неодређене тешкоће, а још мање му је могуће, да се врати у оно стање душевне забуне, које их је чинило могућим. Тако исто и ми данас, ма колико се напрезали, нисмо у стању избрисати из својих појмова појам о закону, нити се можемо ставити у умно стање човека, који није никада ни имао појма о њему, нити га је могао добити, поред свег напрезања свога.

И, напослетку, примитиван човек не би никад могао себи створити појам о оном што ми називамо народом. Ми опет не можемо себи замислити неког, за кога би то била тешкоћа. „Ми знамо шта је то, кад нас нико не пита о томе“, али нисмо у стању да то искажемо, кратко и јасно. Али толико је бар јасно, да је народ скуп људи, сличних међу собом, који су због те сличности способни, да заједнички делају, и који су вољни, с те исте сличности, да се једним истим законима покоравају; то је баш оно, што Омиров Циклоп не би могао схватити, јер је знао само за људске створове, растурене и без икакве међусобне везе.

Кад све ово што је речено узмемо у оцену, онда можемо рећи: *закон* неумитан, јасан, тачан, — то је прва потреба раног човечанства; то једно, што му је потребно пре свега другог и оно што мора претходити свима другим тековинама. Али, као год што му је то прва потреба, тако му је и најтеже

доћи до тога. Ако и кад је постигну, то је највећа срећа за људе, али то је баш оно, што најтеже постизавају. У доцније доба многе су расе дошле до тог покоравања под један закон брзо, и ако с тешким жртвама. Толико и толико пута видела је историја, како је какав неумољиви победилац натурио солиднију и чвршћу организацију каквом скупу племена, растурених и без икакве везе. Римљани су у том погледу свршили тај посао за већи део Европе. Али где су се могли наћи Римљани или освајачи за примитивно доба? Људи освајају силом власти, а баш ње тада не беше. Цивилизација је у својим првим корацима имала доста стрм успон, који нам данас, кад погледамо са овакве висине, изгледа ништаван.

III.

Какав је био први корак друштва без икакве уредбе ка друштву с неком уредбом, од скупа појединаца ка држави? Историја нам у том погледу ништа не каже. Сер Хенри Мен, на основу својих специјалних студија, извео је у том погледу врло интересантан закључак. Он вели: „Порекло друштва лако би се објаснило, кад бисмо на пр. из података Св. Писма могли извести један општи закључак и кад бисмо могли претпоставити, да су људске заједнице увек постајале из породице, која је остала неподељена, а није се растурила по смрти свога патријархалног старешине.

„Већи део грчких државица и Рим сачували су дуго трагове читаве серије таквих све сложенијих пра-група, из којих се држава развила. Породица, род, племе код Римљана се могу узети као типови

таквих група, и по ономе како су нам описане готово нам је тешко не схватити их као систем концентричних кругова, који су се постепено, из једне исте тачке, све више ширили. Основна је група *породица,* у којој чланове њене веже заједничка потчињеност најстаријем мушком претку. Збир породица чини *род* (дом, братство — gens); збир родова (домова, братстава) чини *племе,* а збир племена чини политичку заједницу. Да ли можемо поћи за тим подацима, те из њих извести, да је држава збир лицâ, везаних везом заједничког порекла од оснивача једне првобитне породице? Бар је толико извесно, да су сва друштва Старог Века веровала у заједничко порекло од једне једине заједничке лозе, и, шта више, да им је било тешко дати каквих других разлога за постојање политичке везе, која их одржава у заједници. И одиста, историја политичких идеја почиње тим чврсто утврђеним мишљењем, да је сродство по крви једини могући основ за сваку политичку заједницу. Од свију оних преврата у људским осећајима, које називамо значајним изразом револуције, ниједан тако не изненађује, није тако радикалан, по схватању народа, као онај, кад се први нут какав други принцип, на пр. принцип географског суседства, постави као основ за какав заједнички политички рад.“

Ако би та теорија била тачна, онда стварање какве политичке заједнице не би била, нити је у ствари била, каква велика измена. Првенство старијег брата, код оних племена која би се само случајно нашла у заједници, не би имало дубљег значаја. Оно је по себи од малог значаја, али може бити повод многој којој важној последици. Оно би

било слично — да се послужим сликом с другог краја политичке еволуције — вођству каквог немоћног партијског вође над својим присталицама, које га могу у свако доба напустити. То би била клица за суверенитет, али мучно и суверенитет.

Што се мене лично тиче, ја не држим, да је напомена сер Хенри Мена (као што се види, ни он сâм је не сматра као неку утврђену теорију) довољна, да нам објасни прави постанак политичких заједница. Доцније ћу показати, да има, како ми изгледа, многобројних факата о времену још старијем, од оног о коме он говори. Али ми је за сада довољна ова теорија Сумнер Мена. Она нам описује, и то верно, начин живота, који је претходио данашњем политичком животу у државама, а закључак, који из ње изводим, биће појачан, а никако ослабљен, кад доцније почнемо говорити о времену, које је још старије, и о друштвеној заједници, која је још примитивнија од оне коју та теорија замишља.

Али кад једном политичке заједнице постану, онда је лако објаснити, зашто су се и одржале. Ма шта да би се иначе могло рећи против принципа „природног одабирања“ у другим областима, ван сваке је сумње, да он преобладује, игра претежну улогу у најранијој историји човечанства. Јачи је убијао слабијег, само ако је могао. А то бар немам потребе доказивати: да је човек јачи с ма каквом политичком организацијом, но без ње; да је скуп породицâ, које признају, ма и врло непотпуно, ауторитет једног између себе, јачи од скупа породицâ, које не признају власт никаквог поглавице, већ се разилазе куд хоће, борећи се сваки за се. Омиров Циклоп био би немоћан пред најслабијом дружином. То доба, кад

је сваки за се живео, толико је далеко, да нам никаква успомена о њему није остала. Оно је било тако неприродно и намењено пропасти, да се, напротив, морамо чудити томе, да се по који траг његов могао уопште очувати до оних доцнијих времена, у којима је због своје романтичности добио вредност за песништво.

Ну ма да нам је постанак политичких заједница још нејасан, ми се већ крећемо на чврстом земљишту споменикâ, који су некада одиста постојали, кад почнемо говорити о одржању њихову. Данас сваког младог Енглеза, који узме Аристотела или Платона, изненађује њихов конзервативизам. Још под свежим упечатком либералних начела нашег времена изненађује га, кад у тим признатим ауторитетима наиђе на толико поука, које су им противне. Оба, тако различни међу собом, деле мњење Ксенофона, који се опет тако много разликује од обојице, да је „међу свима животињама најтеже управљати човеком“. За Платона још би се могло и рећи, да су присталице интуитивне философије, као „консерватвци у спекулацији“, склони, да се изјасне и за конзерватизам у политици, у питању о власти. Али Аристотело, оснивач философије засноване на искуству, требало би према тој теорији свакојако да је либералан. А у ствари је то, да су оба живели у доба, када људи још *нису имали времена да забораве* тешкоће око стварања власти. *Ми* смо тешкоће данас сасвим заборавили. Ми данас рачунамо са извесном сумом реда, пређутне послушности, наслеђене дисциплине, као подлогом наше културе, док су Платон и Аристотело баш то хтели да постигну као један од главних ресултата своје културе

Нама је, и не мислећи, полазна тачка оно, што је њима било смер, који су тежили да постигну.

У најраније доба важнија је количина власти од каквоће њене. Тада је било најпотребније да постане власт, која све обухвата, која ће све људе везивати, да што више једно исто раде, која ће им казивати чему се имају надати један од другога, која ће их дотерати да су једног типа и која ће моћи да тај тип и одржи. *Каква* је та власт, то није тако важно. Добра власт је боља од рђаве, али ма каква власт је боља од никакве, док у осталом, из разлога које сваки правник уме да цени, нема ниједне, која је потпуно добра. У том стварању власти несравњено је важније оно, чиме се власт намеће као таква, но корист, коју она пружа. Најтежи је задатак постићи, да људи слушају; на што ће се употребити та послушност, то је од споредног значаја. Да се постигне та послушност, прва је погодба не уједињење већ јединство, истоветност онога, што ми данас називамо црквом и државом. Доктор Арнолд, пун идеја добивених изучавањем грчке мисли и римске историје, имао је обичај да на то јединство указује као на јак лек против заблуда модерног света. Али он је говорио ушима пуним других речи и главама пуним других мисли, које су га једва разумевале, а још мање слушале. Ну тај његов савет, ма да је рђав за данашњи свет, био је изврсан за онај свет, од кога га је позајмио. У то доба било је најпотребније имати једну једину власт, ма како се она звала, црквом или државом, која ће сређивати цео људски живот. Подела власти није се могла тада извршити без опасности, или, шта више, без пропасти; свештеник није могао једно учити а краљ нешто друго;

краљ је морао бити и свештеник, а пророк је морао бити и краљ. Обадвојица морали су говорити једно и исто, јер и јесу једно исто. Идеја о разлици између црквених и светских казнâ тада се није смела покретати. Грчки или римски ум не би је никада могао схватити. Тада је постојала нека врста грубог јавног мњења и грубе, врло грубе руке, које су га изводиле. Ми данас говоримо о политичким казнама, црквеним забранама и о друштвеној осуди, а онда је све то било једно. Нема ничег у садашњости, што би тој старој организацији било слично. Још би јој, можда, најприближнија била каква радничка задруга (trade union); који ради по ниску цену, чини „подлост“, и увек се нађе по неки занесењак, који ће га омести.

Смер таквих организација је у стварању онога, што би се могло назвати *језгром* обичаја. Све животне радње потчињавају се тада једном једитом закону, који је ту ради једног једитог смера. Тако је постала она наследна „извежбаност“, за коју наука вели, да је толико важна, а коју је рани инстинкат људски такођер познао као важну. Што се под таквим начином владавине слободна мисао забрањује, није никакво зло, или, и ако је зло, оно је неопходна подлога за веће добро. Та је забрана битна погодба за стварање облика, у коме ће се јавити цивилизација, и средство, да у том погледу очврсну још млитава ткања у човека првих времена.

Најстарија историја аријске расе, која је до нас дошла, прича нам увек о једном краљу и савету, који се уз њега налази. Вечита и вајкадашња борба доносила је са собом, да је краљ имао велику власт и уживао велики углед. Па опет у то доба није

могло постати нешто, што би наличило на источњачку деспотију или цезаризам. Засебне војске, која би била ван народа, а која је потребна за такав облик владавине, није могло у то доба бити, јер је племе било што и народ, а сви мушкарци у племену били су војници. Отуда је у Омирово доба, у првим данима Рима, у почетку историје германских народа, краљ највидљији део државног бића, јер је тада био и најпотребнији за опште добро. Чврста и сложена олигархија, патрицијат, који једино зна и врши дате законе, који је једини признати, законити чувар њихов, има у својим рукама искључну моћ подмирења тадање друштвене потребе. Само он зна оно пра́во, којим га је ваљало довести у ред; само се он слуша, јер га он једино и може довести у ред, васпитати. Грот нам је необично лепо описао постанак најраније олигархије пред лицем примитивне монархије; али је, можда зато што је много заволео историјску Атину, показао врло мало пажње према преисторијској Атини. Он нам није показао потребу за законски сређеним животом, у доба када се живот проводио без закона.

Непотребно је, да у појединостима излажем, како обе велике републике старог века, које су однеле победу, потврђују такве закључке. Рим и Спарта биле су такве васпитне аристокрације, аристокрације које су се одликовале довођењем људи у ред и имале су успеха баш зато, што су биле такве. Атина је заузимала друго, више место, бар у очима нас, васпитаних модерних људи, који је знамо, и од које смо се учили. Али за тадање *Филистимце* Атина је била нижег реда. Она је побеђена; она је изгубила у великој игри видљивих интереса, коју кратковиди су-

временици једино и узимају у обзир. Атина представља велики неуспех Старог Века. Оно добро, које је морало наступити, отпочела је и наговестила је она, али је била слаба да га изврши и ужива; њу су погазили народи грубље грађе и боље увежбаног састава.

Лако је увидети, у коликој се великој мери ти добивени принципи потврђују јеврејском историјом. Нема сумње, да у јеврејској историји има много других ствари, читавих елемената, с којима смо овде имали посла. Али толико је извесно: да су Јевреји у почетку били најнесталнији народ. Дошао је закон, коме су се потчинили, и од њих је постао најсталнији народ. Њихова државна организација није имала јединства. Од како затражише краља, духовна и светска власт, како бисмо ми казали, не смирише се нити се сложише. И кад десет племена отпадоше од старог закона, нестаде их у суседним племенима. Јероваам је означен као *„први либерал“*, и тај израз, не узимајући у обзир религију, има сасвим свој значај. Он је био први, који је почео да руши државну организацију, која је све људе везивала, а која је за људе оног времена била још потребна, па ма колико да је ваздa била омрзнута људима жустра и изналазачка духа. Међутим, они Јевреји, који остадоше верни свом закону, постадоше Јевреји овакви какви су, народ коме нема равна по чврстини и жилавости.

С том чврстином стоји у вези појава, коју правници истичу, да је у најстаријем праву готово непознат израз „уговор“. У нашем модерном и цивилизованом времену готово све радње људске зависе од слободне воље оних, који их предузимљу. У оно најстарије доба, напротив, та је слободна воља од нај-

мањег утицаја. Правило је за све државни закон (закон непомичности — status). Свакоме је његовим рођењем одређено и његово место у заједници; на том месту морао је остати; на том је месту морао извесне дужности испуњавати, и друго га се није ништа тицало. Мрежа обичаја спутавала је људе на извесним местима и држала је сваког од њих на оном месту, где се затекао. Из тог разлога се оно, што се у европском политичком животу зове *Начелима од 1789.*, не може никако сложити са старим светом. Та начела могу поднети само за нови свет, кад је друштво решило свој ранији задатак, кад се наслеђена организација већ уживела и утврдила, кад меку нарав и дивље страсти младачких народа учвршћују и воде јаки наслеђени инстинкти. До тог тренутка није потребна једнакост пред законом већ неједнакост, јер је тада највећа и најпреча потреба у извесном пробраном броју људи, који више стоје над осталима и који познају закон. Тада није потребна добра власт, која се стара о срећи својих поданика, већ власт пуна достојанства, која држи у страху све и која нагони своје поданике на послушност. Тада се не тражи добар закон, већ закон, који све обухвата, све везује, који цео живот своди у оквир навике. Доба слободе долази тек после доба слушања. Када су г. 1787. велики људи Уставотворне Скупштине добили прилику да баце свој поглед на прошлост, у њој није било ничега, што би ваљало похвалити, чему би се ваљало дивити, или на што би се ваљало угледати. Све је изгледало као погрешка и као велика заблуда, које се ваљало што пре отрести. Међутим, баш они сами постали су из тих заблуда; њихова рођена физичка организација носила

је на себи наслеђени жиг старих времена; њихови умови били су ојачани и њихови нерви прекаљени последицама, које потекоше из теретних, несносних обичаја. Векови монотоније били су корисни, јер су *они* васпитали људе за времена, када им није требало бити монотоним.

IV.

Али и после свега оног, што је до сад речено, нисмо изнели све оне користи, које су потицале од прве државне власти и првих закона. Не само што су те две установе скупиле људе у извесне групе и нагнале их на извесне заједничке обичаје, већ су им оне често, бар посредно, дале њихов народни карактер, ако тако могу рећи.

Још ни данас ми нисмо у стању да објаснимо појаве, које чине народни карактер, или бар ја нећу то да покушавам. Све оне јављају се као готове и потпуне одмах у почетку, и мењају се полако и постепено, ако се уопште мењају. Али има једна друга слична појава, на којој бар приближно можемо видети, како постају оне прве појаве. И поједини периоди имају тако исто свој карактер, како га имају и поједини народи. Како ми имамо историјски преглед многог од тих периода, можемо тачно испитати, кад и како су душевне особине сваког од њих почеле и исто тако како су и кад нестајале. Тако на пр. ми имамо извесан појам о времену краљице Ане или краљице Јелисавете или Ђорђа II или, с друге стране, о времену Луја XIV или Луја XV или о француској револуцији. Према обиму наших испитивања тај ће појам бити више или мање тачан; али баш и у главама оних, који су то доба нај-

боље и најтачније упознали, тај ће појам бити простији и једноставнији, него што је био у истини. Кад себи створимо појам о неком прошлом времену, ми остављамо на страну много што шта, што је заједничко за свако доба. Енглески карактер, у својим главним цртама, био је онакав исти у време Чосерово, какав је био и за време Ане или Јелисавете или данас. Али уз тај заједнички и општи део његов придошле су у једно доба ове, а у друго доба оне одлике; неке од тих одлика засењавале су једне у једно доба а друге у друго. Ми превиђамо, а у неколико и заборављамо оно што је стално, а посматрамо само оно што је променљиво. И сад долази главно питање: *откуда* потиче то променљиво? Откуда долази, да наједанпут, усред мира, рецимо у доба краљице Ане, искрсне нарочита врста књижевности, сасвим особен начин исказивања људског, која прожима све што је у оно доба писано и која му даје особито обележје?

Право објашњење за то било би отприлике ово: Какав знатан писац одвоји се, у неку руку, пред осталим писцима, јер је оно што он пише нешто, а често и врло мало, прикладније за умове који га окружују, но ма шта друго што је написано у то доба. Врло је често, да тај писац није баш онај, који живи и за потомство, није онај, који је стил дотичног времена приближио највише његову идеалу и дао му његов чар и савршенство. Стил (Steele), а не Адисон, почео је први за време краљице Ане писати „Есеје“. То је био човек смео, пун предузимљивости, који је први учинио груб оглед у томе правцу, а затим је дошао човек мудар, смишљен, поправио га и брижљиво разрадио, и тог другог чита

потомство. Какав знатан писац или група писаца обладају духом свога времена и услед процеса особене природе убрзо и други писци облаче њихово рухо. Без сумње, то се прилагођавање донекле врши на врло прост начин, који нема у себи ничег необичног, свесним подражавањем. А. види да начин писања, којим Б. пише има успеха, и он се на њега угледа. Али је овако свесно подражавање, свакојако, врло ретко; самостални људи. који имају својих мисли, нерадо се решавају, да их свесно обуку у туђе речи. И доиста нема човека, који би могао озбиљно и успешно исказати мисли, кад би се одао на то, да пише туђим стилом. Напослетку, врло је мало људи, који су у стању да издрже колико интензиван толико и врло ограничен и незахвалан посао око *стварања стила*. Већина људи служи се речима и ритмом, који су тако рећи у ваздуху и који до њих допиру, не знајући ни сами од куда им; нека невољна имитација даје правац њихову начину изражавања и доводи до тога, да се служе речима, којих се сами не би никада сетили. Сваки, који је писао у више листова, зна како му стил узима неминовно тон онога листа, за који пише, а како се мења, чим пређе у други лист. Вероватно је, да му је жеља, да пише оним уобичајеним стилом, на који су читаоци навикнути, али то не ради намерно; он би се морао напрезати, да тако *не пише*, кад би му то била намера. Савршено, на такав исти начин, као год што какав сарадник каквог листа без одређене намере пред своје читаоце износи ону врсту речи и мисли, на које су они навикнути, тако и писци једног времена, у већем размеру, износе својим читаоцима, без нарочите намере, ону врсту речи и мисли, у

ствари ону особену књижевност, која се тим читаоцима допада и коју они цене.

Па не само што писац, не мислећи на то, бира ону врсту стила и садржај, који је најомиљенији, већ и он сâм издржава избор. Заиста, један писац неће почети писати уобичајеним стилом извесног времена, ако не осећа, или бар не мисли да осећа, извесну способност за то, као год што данас какав књижевник не пише у листу стила противног или мало сличног његову начину мишљења. Ако се писац у том превари, он је убрзо жртва своје погрешке: уредник не прима његове списе, а савременици неће да га читају. Какву невољу може тај традиционални стил створити великим писцима, који неће да му се покоре, то се може видети на Вордсворту. Он је имао толико смелости, да прекине са уобичајеним стилом и да почне писати својим сопственим, али, разуме се, излажући се опасности, да га његови савременици не читају. Али он је то учинио с пуном свешћу и не без извесног напора. „Мисли се, вели он, да се писац самим тим, што пише стихове, формално обавезује, да задовољи извесан познати укус, извесне усвојене навике у идејама и да читаоцу даје на знање не само то, да ће извесне речи и мисли наћи у његовој књизи, већ и то, да ће се других брижљиво клонити. Онај упечатак, који је метрички језик давао каквом делу, морао је у разна времена књижевности изазивати врло разна очекивања, на пр. у доба Катула, Теренца или Лукреца друга но у доба Стација и Клаудијана; или код нас, у времену Шекспира, Бомонта и Флечера друга но у доба Дона, Каулија и Попа.“ После тих речи, Вордсворт изјављује мало натмурено, да то што се од њега очекује

нити хоће нити може учинити, већ да ће писати само на свој начин и ни на који други. Строг, тако да кажем, пуритански геније тако ће исто радити, али већина генијалних људи примчива је, прилагодна и лако се свикне на стил свога времена. Један од тих, који је врло мало склон на такву асимилацију, вели:

„Боже мој, колико нам дана, колико трепутака проће узалуд, конирајући своју слику, своју сенку. Ви ме представљате таквим и таквим; па лепо, биће такав. Ви ми дајете таква и таква својства; па лепо, ја ћу их имати.“

Тако, дакле, писци по правилу пишу оно што њихови савременици ишчекују, или не пишу ништа; али тада, као год и писац горњих стихова, проводе живот у очајању и умиру, остављајући за собом одломке, које њихови пријатељи побожно прибирају, али поред којих свет у журби својој пролази, не осврћући главе. Писци, који се не прилагођавају духу времена, запуштени су; писце, који му угађају, свет бодри, док се можда укус нагло не промени. А што бива с писцима, бива у мањој мери и с читаоцима. Многи, може се рећи већина читалаца, цене или мисле да цене оно, што им је непрестано пред очима, што се њиховој околини допада, што по некој пређутно усвојеној оцени ваља ценити. Или, ако су особита и необична духа, те не могу да се придруже гомили, онда они или сасвим напуштају читање или читају старе књиге или стране списе, који су писани под другим приликама и за други укус. То је принцип „елиминације“, „употребе и неупотребе органа“, који овде дејствује, а о коме говоре природњаци. Оно што се употребљава јача, а оно што се не употребљава слаби; „који имају, њима се још даје“; тако

хвата корена извесна врста стила у извесно доба, и како он баш остаје највише у памети савременика, то он постаје стилом, који карактерише то доба.

Моје је мишљење, да је и оно што ми зовемо народним карактером постало на начин, који је врло сличан горњем. Прво се створио изврсан тип, случајним преоблаћивањем његовим, и тада се створила она неодољива привлачна снага, она нужност, која нагони и најјачег човека, да се угледа на оно што види пред собом и да постане оно што се од њега очекује, човек тог типа. Такав је пут, како ми се чини, којим постају народни карактери у наше сопствено доба. У Америци и Аустралији ми видимо како се развија једна нова врста англосаксонског карактера. Из тешкоћа насељеничког живота, из борбе против дивље природе, образовао се један особити тип тога карактера, и тај се тип распространио у маси разних карактера, јер се та маса разних карактера на њ и нехотице угледала. Многе црте у америкапском карактеру несумњиво су корисне и потичу из таквог живота. Она журна активност, она јака напрегнутост нервног система, врло су корисне у непрестаној борби и појачавају се њом. Исте црте јављају се, као што изгледа, и у Аустралији и свуда где је енглеска раса дошла у сличне прилике. Али и код тих корисних одлика видимо, да је много дејствовала урођена склоност људског духа, да се прилагођава својој околини. Какав тром Енглез често после неколико година добива жив поглед Американца; какав Ирац или Немац свикну му се такође, и то са свима енглеским особинама. Па има и стотину других ситних тачака, којима се типски Јенки одликују, а њихово постојање и ширење није иза-

звала никаква корисност. Какво виђено лице с таквим особинама увело их је у моду и на њега се и данас угледају. Кад би се неко латио оваквог посла, он би нашао и код нас, и у ово наше доба општег нивелисања, одлике које имају само извесна места, а које су постале неким ранијим поводом и које су се навикнутим подражавањем брижљиво очувале. Народни карактер није ништа друго него такав један локални карактер, који је освојио; онако исто као што је и народни језик локални дијалекат, који је преобладао, т. ј. дијалекат оног места, који је имао више утицаја на остале и који је због тога распростр̈о своју власт над књигом и друштвом.

Могао бих још много тта рећи о томе, јер је по мом мишљењу то несвесно подражавање она сила, која највише утиче на стварање народног карактера, али сам о томе већ више казао но што је потребно. Сваки, који год ма и половину изнетих доказа оцени. признаће, да угледање има велико дејство, да је оно моћан покретач, који ваља признати и на који се ваља обазирати, а то ми је за мој смер довољно. Ја имам само да покажем утицај тесне политичке заједнице најранијих времена и неумитног првог закона на постанак корпоративног, колективног карактера. Он је тај, који је утврдио један тип који преоблађује, а који је иставио неку врсту модела, подигао неку врсту идола, и тај је идол после обожаван, на њега су се угледали, њега су изучавали из најразличнијих осећања, а поглавито зато, што је то било оно „што се ваља“, облик за онда утврђеног људског делања, *јер им је то био одређени задатак, облик у коме се имала јављати људска радња.* А кад је једном тип који преоблађује утврђен, онда је

нагон за угледањем у људи довршио оно остало. Предање, по коме је Ликург основао законе спартанске, било је у ствари неистинито, али по смислу има у њему истине. У време постојања државе поједини људи јаке и живе енергије успевају да задобију утицај на омање групе, и дају им онај облик, који им се свиди, а који оне задржавају.

Тек кад себи како треба представимо мирни, тихи пут, којим овако постају народни карактери, у стању смо разумети оно нерасположење, које су стари облици политичке организације осећали према трговини. У томе је морало бити нечег особитог, јер га деле и највећи философи, Платон и Аристотело. Они гледају у трговини извор сваке покварености, као год што данас какав економ у њој гледа извор сваке индустрије. И таквих начела тих философа држале су се све старе политичке организације.

Др. Арнолд вели, истина, о томе у духу новог времена са иронијом: „Разуме се, да је државничка мудрост свештеничке аристокрације Египта и Индије морала томе тежити, да своје народе спречи да се навикну на море и да занимање морнара представе као нешто, што се не може сложити с чистотом највиших каста. Море је било достојан предмет мржње старих аристократија, јер је било најмоћније оруђе за цивилизацију човечанства.“

Али старе олигархије имале су свој особити задатак, као што смо видели. Оне су људској природи наметале васпитни јарам, који их је оспособио за њихове доцније смерове. Оне су решиле њихов задатак, а ми смо прихватили даље решавање. За њих њихову најглавнијем оруђу, угледању, није било опасније сметње од саобраћаја са странцима.

Људи се угледају на оно што им је пред очима, кад немају избора; чим виде више ствари, међу којима има и бољих и горих, они се на једну више не угледају. „Ко говори два језика, тај је неваљалац“, вели пословица и тиме казује сасвим тачно осећаје првобитних политичких заједница, кад се нагло појављују нове мисли, нови узори, који руше чврст деспотизам једног јединог освештаног закона, и кад се, следствено, човек, чија је природа још мека и колебљива, нашао слободан, да послуша опасни импулс своје сопствене воље, недовољно вођен паслеђеним моралом и наслеђеном религијом. Старе олигархије хтеле су да очувају чистоту свог типа, и у том смеру имале су право, што нису давале приступа странцима.

„Разлике међу расама“, вели Др. Арнолд, на једном месту, у једној од својих значајних расправа, последњој о његовој омиљеној теми, о историји грчкој, — „нису имале онај одвратан, фантастичан карактер, који данас имају; оне представљају стварне разлике најважније врсте у религиозном и моралном погледу“. И пошто је то своје тврђење утврдио многобројним примерима, он продужује овако: „Не треба се, дакле, чудити, што Тукидид, говорећи о извесној вароши, коју су заједнички основали Јонци и Дорци, сматра, да мора додати, *да су главне установе биле јонског порекла*, јер је, према томе да ли су оне биле једног или другог племена, морао друкчији бити и тип, који је преобладивао. Следствено, мешавина лица разних раса у једном истом друштву, ако једна од њих нема потпуну превагу, иде на то, да у све животне односе, у све појмове о оном што је право и што није право унесе пометњу. Или, ако би се допустило, да међу људима, који стоје у тако тесним

односима, као што је то случај код сугрђана једне исте вароши, постоје разлике у најглавнијим тачкама људског живота, то би лако могло повести општој равнодушности и неверици и мњењу, да право и неправо не постоје у ствари, већ да су то само производи људске маште". С тог гледишта олигархије су биле у праву. Трговина неминовно повлачи за собом ту мешавину идеја, то распадање старих веровања. Данас је то једна од најглавнијих добити од ње; она умножава наше идеје, шири нам поглед. Али је у ранија времена Провиђење „раздвојило народе". И тек кад су њихови морални појмови сасвим утврђени дугим вековима наследне дисциплине, може се такво увећање појмова без штете поднети. Векови усамљености имали су свој значај, јер су они спремали људе за времена, кад неће бити усамљени.

ЧЛАНАК ДРУГИ

Борба и чему она служи

I.

„Разлика између напретка и застоја“, вели један од највећих живих писаца наших, „једна је од оних великих тајана, које наука има тек да проникне“. Разуме се, да немам прохтев, да је потпуно разјасним, али, чини ми се, да је решење загонетке близу и да научни успеси у сродним гранама пружају неколико принципа, у путу аналогије, који највеће тешкоће у том питању отклањају и који показују пут, којим ће се моћи отклонити и оне, што још преостају.

Али у чему је тешкоћа решења? За већину умова у Енглеској, а могао бих можда рећи и за цивилизоване умове уопште, то није јасно. Наши учитељи, наши обични разговори, наше неизбежне предрасуде које се не могу излечити стичу се, да у нама изазову веровање, да је „напредак“ нормалан факат у људском друштву, оно што очекујемо да видимо или што би нас изненадило, ако га не бисмо видели. Али историја обара такво веровање. Стари народи нису имали никаква појма о напретку; они нису ни одбацивали појам о њему, јер га нису никад ни имали. Источни су народи и данас у свему исти, какви су били од како историја зна за њих; они су вазда били оно што су. Ни дивљаци исто тако

не напредују; тешко да се може рећи, да у њих има какве основе, на којој би могли даље зидати, а још мање грађе, да подигну што, што би вредело подизати. Само неколико народа, и то европских, напредују, и опет зато они мисле, и то, као што изгледа, на основу неоспорних разлога, да је такав напредак неминован, природан и сталан. Откуда је та велика супротност? Пре но што бисмо могли одговорити, морамо тачније испитати ствар. Историја нам несумњиво показује, да је сада већина народа у застоју, али нам она даје и основ за претпоставку, да су сви народи једном, у ма које доба, напредовали. Њихово напредовање застало је на разним ступњевима; али нигде, па вероватно ни код планинских племена у Индији, па чак ни код уроћеника андаманских острва или код патагонских дивљака, нећемо наићи на људе, који нису бар у неколико одмакли, који су остали у апсолутном застоју. То незнатно напредовање учињено је на сто разних начина; бескрајном стрпљивошћу створено је стотипу чудних обичаја; збили су се у неугодне кутове заплетена живота. И ти кутови нису међу собом слични ни на два места у свету. Историја има хиљадама непомичних установа, које се не измењују, али она показује и трагове претходних творевина. У историјско доба налази се мало напредовања, у преисторијско доба морало га је бити у великом размеру.

Да бисмо огледали да решимо ово питање, морамо узети у обзир ту значајну разлику и огледати да и њу објаснимо, иначе ће наши принципи бити непотпуни, ако не и потпуно лажни. Па у чему је то решење или који су то основни принципи, који ће нам помоћи, да му се ближе примакнемо? Мислим, да се

могу поставити три закона, бар приближна; и ма да је мени у овој расправи потребан само један, опет ћу побројати сва три, да се види, шта ми је смер.

Прво: у сваком стању света *они* народи, који су најјачи, у тежњи су да су надмоћнији према осталим; а у погледу извесних истакнутих одлика најјачи теже да су и најбољи.

Друго: у сваком поједином народу најпривлачнији тип карактера овог или оног времена, из овог или оног разлога, тежи да преоблада; а онога који је најпривлачнији називамо, разуме се са изузећима, и најбољим.

Треће: у већини историјских случајева спољне силе нису утицале појачавајући па та два узрока; али баш код оних народа, који претежу у најмеродавнијем делу света, тај се случај десио.

Принципе ове врсте знамо у природним наукама под именом „природног одабирања“; и као год што свака велика научна мисао своје границе шири и доприноси решењу питања, на које се није ни помишљало у тренутку њена објављивања, тако је и овде, где се оно што је постављено за чисто природњачка питања, са извесном изменом облика, али не и садржине, може применити на историју човечанства.

У почетку је било, из религиозних узрока, извесног отпора против те теорије „природног одабирања“; у природним наукама мислило се, да ће једна тако силна мисао, једна тако моћна измена људских појмова довести у опасност оно што је људима драго. Али и овде, као и у многом другом погледу, тај приговор, као што ми се чини, све више слаби. Све више преобладује уверење, да тај нови принцип штети једино спољашностима религије, али не и самој ре-

лигији. У сваком случају, против оног начина примене тог принципа, који ће се овде учинити, неће се моћи ништа рећи, јер ми хоћемо да тражимо и пропратимо само аналогије, које из тог принципа за наше смерове потичу. Сви су данас мњења, да људским друштвом владају извесни закони, а наша је једина намера, да више или мање јасно покажемо један неизмерно мали део тих закона.

Кад је говор о тим трима основним принципима, тешко је сваки од њих сасвим одвојити; али ја ћу овде готово искључно говорити само о првом међу њима, о принципу утакмице између народа и народа или племена и племена (принуђен сам, да те речи употребљавам у њихову најширем значењу, тако да оне обухватају сваку врсту трајног удружења људског), па и о њему једном моћи ћу изнети само неколика општа расматрања.

Напредовање војне вештине је најочитији, готово бих рекао најуочљивији, факат у историји човечанства. Цивилизација Старог Века може се у многом погледу сравнити с модерном цивилизацијом, могли би се, шта више, навести невероватни разлози у корист њене надмоћности, али у погледу војне снаге не може бити сравњења међу њима. Наполеон би, без сумње, победио Александра, а наша индијска војска не би имала особито мишљење о повлачењу десет хиљада. И ја мислим, да је напредовање ишло без прекида. Не истичем се никаквим особитим знањем, ни у најмањој мери, у тој грани науке; али, и најповршнији поглед на факта показује, да је сума снаге коју човечанство може увести у борбу, да је убојна сила човечанства стално и непрекидно расла. Истина је, да се стара цивилизација дуго опирала „варва-

рима", а затим да су је они и уништили. Али су варвари коракнули напред, дотерали се. „Постепено", вели одличан писац Брајс, „дошло је до тога, да су варварски најамници представљали највећи или бар најзнатнији, најпоузданији део римске војске. Лична гарда Августова била је састављена од њих; преторијанци су обично бирани из најхрабријих пограничних трупа, већином Германаца." „На тај начин", вели даље, „старог антагонизма нестаде у много погледа: Римљани дају варварима звања и чинове; варвари примају доста од обичаја и цивилизације својих суседа. И тако, кад је наступило завршно кретање, германска се племена постепено утврдише по провинцијама, чији им је начин живота био познат и у које су радо улазили као грађани." Све скупа узевши, и пријатеља и непријатеља, целокупна убојна снага обе војске тешко да је била мања у доба пада царевине, но што је била за време дугог трајања њена. У Средњем Веку изгледа да је људска снага била мања; у времену поцепаности не може се искупљати толико војника као у времену концентрације. Али та тешкоћа била је политичке а не војничке природе. Кад бисмо сабрали све мање војске из једног века тога времена, вероватно је, да би оне биле равне или још и веће од једне или неколико војскâ ранијих времена. Укупно узевши, допуштајући могућа изузећа, убојна сила човечанства огромно је порасла и непрестано је расла од најдавнијих времена, од како за њу знамо.

Уз то је та убојна снага тежила све више томе, да се концентрише у извесним групама, које ми називамо „цивилизованим народима". Књижевници XVIII столећа непрестано су стрепили од неке нове

навале варвара, једино зато што је њихова машта била збуњена и преплашена старим завојевањима. Да су мало промислили, они би увидели, да права и стварна убојна снага, од како су војни проналасци монопол цивилизованих народа, тежи томе, да се ограничи на цивилизоване државе. Варвари нису ништа више но побеђени такмаци; они су престали и бити такмаци.

С друге стране, војнички недостаци цивилизације као да се шта више смањују, у колико њена војна снага јача. У сваком случају цивилизација не разнежава и не чини људе неспособним за рат као некада. Наши живци ојачали су, ако не физички а оно морално. У старо доба варошко становништво није било за рат; оно је губило своју храброст, а можда и телесну снагу. Док данас, код свију народа, велике вароши могу дати небројену количину људи, које ваља само изучити, да постану добри војници, пуни храбрости и снаге. Тако је било у Пруској, а тако би било и у Енглеској. У старо доба трговина и раскош ништили су војничке одлике масе; данашње се друштво прекалило у том погледу.

Један значајан факат доказ је вероватности, ако не и истинитости, оваквог схватања. Дивљака нестаје пред данашњом цивилизацијом: док су се, као што изгледа, држали пред старом. Ниједан од старих писаца не жали што пропадају варвари. Деца урођеника Новог Селанда, веле, неће имати своје земље; урођеника Аустралије нестаје: Тасманаца је нестало. Да се десио какав сличан факат у Старом Веку, класичне моралисте не би зацело пропустиле прилику да се њиме не користе за своја размишљања, јер су баш такве велике, свечане појаве по њихову укусу. Већ, напротив, у Галији, Шпанији, Сици-

лији, свуда су варвари издржали додир с Римљанима, а Римљани су се измешали с њима. Модерна наука даје објашњење за то нестајање дивљака; она вели, да има болести, које ми можемо издржати, а дивљаци не могу, и од којих они умиру, онако као што наша храњена и очувана стока гине од говеђе куге, која је била релативно безопасна за јачу степску стоку. Дивљаци су у првој години хришћанске ере били готово онакви исти, какви су били у XVIII столећу; па кад су могли издржати додир са старом цивилизацијом, а са садашњом нису у стању, онда излази, да је наша раса вероватно жилавија од старе расе, јер ми данас имамо да издржимо много више и носимо у себи клице много опаснијих болештина, но што су их имали стари. Можда ћемо у дивљацима, који су увек остали једни исти, моћи да нађемо мерило јачине конституција оних, који су с њима дошли у додир.

Поједини закључци могу бити сумњиви, али је неоспоран факат ово: војна снага човечанства непрестано се увећава, од најдавнијег историјског времена па до најновијих дана. И у том погледу не морамо се ограничити само на времена, позната нам из писмених споменика; можемо се спустити у још старија времена, која су позната само из фактичких доказа, по доказној сили ствари, околности, како веле правници. Пре почетка ма какве историје учињен је бар толики исти напредак у том погледу, колико га је било од тога времена. Римски легиони или Грци, и за Омирова доба, били су онолико истојачи од људи из доба љуштураца и језераца, колико и ми од Грка и Римљана. Од како знамо нешто за човека, по преосталим писменим доказима или по-

остављеним траговима, његова је војна снага непрестано расла.

Узрок том непрекидном напретку јасан је. Најјачи народ побеђивао је слабије, понекад их је потпуно себи покоравао, али је увек бар њима владао. Сваки умни напредак, који би какав народ учинио у најранија времена, употребљен је у корист рата; све се друго напуштало. Сваки је народ тежио томе, да постане јачи од других, и у тој намери градио је себи или позајмљивао у других најбоље оружје; сваки је народ, свесним или несвесним угледањем, стварао себи тип карактера подесан за рат и освајање. Победа је усавршавала човечанство укрштањем снагâ. Примирје, које се тада звало миром, попуњавало се утакмицом у разним начинима војног вежбања и стварањем нове снаге, која је отуда потицала. Цела историја Европе, од доба кад је нараштај с дугуљастом лобањом први пут потиснуо нараштај са округлом лобањом из најбољих крајева њених, није ништа друго до историја победа расâ војнички боље изучених над расама горе изученим, историја огледâ појединих раса, некад успешних а некад неуспешних, да постану што бољи војници. И зато је војна вештина морала бити све савршенија.

Али зашто је један народ јачи од другога? У одговору на то питање налази се, надам се, узрок најбитнијег напретка најраније цивилизације, шта више, напретка цивилизације уопште. Одговор је, да има врло много великих и малих преимућстава, од којих свако чини, да народ који га има преоблада над народом који га нема; да се један велики део њихов може пренети на покорене расе или да се на њих угледају противничке расе и да, ма

да се неке од њих могу изгубити, ма да се не даду применити од других енергија цивилизације, опет зато у главном расте удружењем и утакмицом сила.

II.

Од поменутих преимућстава највеће је оно, о коме сам до сад највише говорио, у првом чланку. Основна погодба сваког напретка је у томе, да човечанство стече *законско ткиво*, политичку организацију, један закон, једно или више лица којима се одаје поштовање, који се слушају, без обзира на то какви су.

Негде је речено, да се никад не може претерати у истицању тога, колико је велика разлика између цивилизованих и нецивилизованих људи, да је већа, но што је између питоме и дивље животиње, а то зато што је човек способнији за усавршавање. Али у почетку се та разлика створила готово истим начином. Припитомљавање животиња, како се данас врши код дивљака и како нам га описују путници, заснива се на некој врсти одабирања. Најдивљачније убијају, кад је потребна храна, а најпитомије и оне којима је најлакше владати штеде, јер су најпогодније за људску тромост и јер их онај који их чува, баш стога, радије има. Али нека нам то опише капетан Галтон, који је често посматрао овакве интересантне појаве: „Оно што је сасвим дивље у чопору, обично побегне и пропадне; оно што је дивљачније, а остало је у чопору, насигурно се узима за клање, кад дође потреба, да које живинче ваља клати. Оно што је најпитомије, што ретко бега, што одржава чопор да се не растури. што га предводи кад се враћа, дуже се оставља

у животу но остало. Стога су, у главном, те животиње оснивачи расе и преносе на будуће стадо своје питоме одлике. Овакав начин одабирања увек сам виђао код свију сточарских народа јужне Африке. Мислим да је тај начин врло значајан због свога строгог извађања и правилности. Он је морао постојати од најранијих времена, и од генерације на генерацију непрестано примењиван, дотрајао је до данашњег дана.“

Човек, као најјачи међу живим животињама, не налази се у истим приликама. Он је принуђен, да сâм себе припитоми, да сâм себи буде васпитач у том погледу. И то је на тај начин извршено, што су најпитомија, најпослушнија племена у првој фази борбе за живот била најјача, на којима је победа остала. У то доба сви су још врло дивљи; дивљачка храброст још нигде није била ишчезла и било је довољно у свакога. Али што је једно племе, или једно племе које је у постојању, разликовало од другог, то је његова способност да се држи као целина. И најмањи знак каквог законског развића, и најовлашнији знак војничке стеге био је довољан да претегне у корист једне стране. Племена, чврсто везана у заједницу, освајају, а таква су чврсто везана племена најпитомија. Цивилизација је могла почети свој развитак, јер јој је војничка превага прокрчила пут.

Кад бисмо имали каквих историјских прича из преисторијског времена, да је каква надчовечанска сила забележила мисли и дела на векове раније но што су у стању били да их сами забележе, ми бисмо, по свој прилици, знали, да је први корак ка цивилизацији био најтежи. Али кад већ пређемо

на праву историју, нас поражава тешкоћа којом се предузима корак који следује. Сви они људи који су живели потпуно за се, без икакве везе, сви „циклопи“, уништени су много раније но што је наступило доба, кад је могло бити поузданих извештаја о њима. А они код којих је таква веза постојала у најмањој мери, одржали су се, тако да кажем, у „склонитим“ деловима земље, у оним деловима, где се сама природа постарала за њихову заштиту. Данашња цивилизација постала је у близини Средиземног Мора; најразвијенија преисторијска цивилизација зачела се, с великом вероватношћу, у близини његових обала. Из тог средишта размножавао се све више освајачки рој; ширио је своје потчињене територије с века на век непрекидно, и ако не једноставно. Али географија му је дуго пркосила; Атлански Океан, Тихи Океан, Аустралијски Океан, неприступна унутрашњост Африке, недостижна и неприсвојива Задња Индија били су ван његова домашаја. У тим далеким деловима света није било праве утакмице, и зато су се у њима одржали нецивилизовани, међу собом слабо повезани људи. Док у оним деловима света, у којима је било утакмице, у којима је бољи ударио на горег, таква недочета друштво нису могла опстати. Она изумиру, и тек њиховим иестајањем почиње историја.

У таквом се положају налази читава једна група заосталих цивилизација. Један велики, врло велики део света изгледа нам потпуно спреман, да има сва потребна средства да коракне ка бољем; наједанпут изгледа да је стао и да се није више развијао. Индија, Јапан, Кина, готово сви источни цивилизовани народи, ма колико да се иначе међу собом раз-

ликују, у томе су једнаки. Они чине утисак, да су нагло стали, кад није било никаквог повода за застој и кад би посматралац са стране мислио, да не мисле стати.

Узрок је томе то, што само они народи могу напредовати, који су ону најбитнију одлику, коју је природа подарила људском организму као и свима осталим организмима, очували и умели да је примене. Услед закона, коме узрока не знамо, али који је један од оних најважнијих закона, којима провиђење влада и управља светом, у потомака је, с једне стране, тежња да су слични својим прецима, а, с друге стране, тежња да се од њих *разликују*. Рад природе у стварању генерација носи на себи карактер крпежа; у њему се огледа и сличност и различност. У извесном погледу свака је генерација у нечем различна од оне пред собом, а у другом опет погледу онаква је каква је и ова. Међутим, особина цивилизације у застоју у томе је, што она угушује одступања одмах у зачетку њихову, пре но што се она могу развити. Извесан утврђени обичај, који јавно мњење једино трпи, наметнут је свима условима без разлике, без обзира на то, да ли им је по вољи или не. У том случају сви осећају, да је обичај једина заштита против голе тираније и једино јемство за оно што им је драго. Већина источних друштава живи на земљишту, које је по теорији сопственост деспотског владаоца, и они не би могли, ни за се ни за своје породице, доћи до основа за скроман живот, кад не би добили земљиште под извесним утврђеним погодбама. У том стању земља је за све, изузимајући једну врло незнатну умешну мањину, права животна потреба, а како је сва земља на расположењу зау-

зета, онај који је истеран с купљеног добра, искључен је из друштва и мора умрети. Замислити у то доба писмене закупне уговоре, кад се још не зна ни за читање ни за писање, било би толико исто умесно, као кад бисмо замислили парламенат код андаманских острољана. У то доба постоји само једна једина устава, само један једини штит за имања и живот, а то је обичај. И сад је и сувише јасно, што се у тим временима и у таквим земљама људи тако чврсто држе обичаја, јер их они једино чувају од тога да не помру од глади.

Један још јачи узрок допринео је такође таквом стању, ако се уопште може замислити јачи узрок од овог. Драјден је сањао о ранијем времену „кад је племенити дивљак јурио кроз шуму, слободан од сваких веза“, али да је рекао: „кад је дубоко погнут дивљак пузио кроз шуму“, то би боље одговарало оном, што ми знамо о том раном времену, бедном и пуном тегоба. Људи су тада били не само без икаквих угодности, без икаква угодна живота, без и најмањег трага од оног што би личило на уживање, већ су се и у себи осећали тако исто непријатно као и споља. Њихова душа била је пуна страховања. Колико можемо ценити по ономе што је у том погледу преостало, они су страховали од свачег: од животиња, од нападаја суседних племена, од могућности упадања даљих племена. Али највећи им је страх био од „света“; поглед на природу испуњавао их је страхом и грозом. Они су себи замишљали, да се иза ње крију силе, које треба задовољити ласкањима и то често на ужасне начине. И међу већ врло цивилизованим расама није реткост наћи на тако изопачена религиозна схватања. Људи

мењају веру спорије но ма шта друго, и према томе имамо религијâ из доба (како вели Цаует) „пре постанка морала“, из доба чији је грађански живот, чија су општа начела и сви други погледи већ одавна за нас пропали. „Ко је год читао старе писце“, вели др. Џонсон, „нашао је, да им је митологија бесмислена“. У том свету Старога Века, који је у тако много погледа сличан модерном, који му је често сличнији но она доба која су му по времену ближа, налази се, дакле, једна страна, с којом, као што изгледа, немамо никакве везе, којој се чудимо и за коју себи не можемо замислити, како јој се могло веровати или како је могла постати. То је архаистичка страна тога света, за који ми мислимо да је и сâм врло стар; једна „старина“, која је, мало измењена, дошла до њих из доба које је за њих било онако исто неразумљиво као и за нас, ако не и јаче. Како је та ужасна религија — а она је била ужасна у свима својим појединостима, ма да ми, као и стари, њене привлачне стране употребљавамо ради уметничких смерова — притискивала људе, то се излаже у великом спеву Лукрецову, од свију класичних дела најближем нашем XIX столећу, тако живим осећајима, да се осећамо потресени. Па опет класична је религија блага и мека у сравњењу с другим преосталим религијама. Да бисмо се одмах упознали с најгором те врсте, морамо се обратити на Америку, где је утакмица била најмања, а цивилизација, која би већ ухватила корена и која би била још и принудна, још није постојала, — морамо се обратити на онакве религије, каква је била на пр. религија код Ацтека.

На први поглед изгледа, да ћемо тешко себи моћи да створимо појам о томе, какав су то позив имале да изврше те страховите религије у кућењу света. Потпуно објашњење неће моћи нико дати. Али у сваком случају од њих је била једна корист. Оне су човечанство чврсто држале под јармом навика; оне су биле први и најглавнији чиниоци тог времена; оне су окружиле један извесан, чврсто утврђени закон тако страшном светињом, да нико није помишљао на то, да му се противи.

Нема тога који ће моћи тај застој цивилизације да појми, а није схватио ону неизбежну недоумицу, у којој се налазило најраније друштво. Тадашње човечанство или је имало бити без икаквог закона и живети у несређеним, без икакве везе групама, или је морало певероватном муком доћи до једног сталног закона. Они који су ту тешкоћу савладали, брзо су уништили све остале, који су им били на путу и који нису имали никаквих закона. А затим су спутани у својим сопственим оковима. Дисциплина која је већ прешла у обичај, која се човечанству могла наметнути у облику какве страховите светиње, одржавала се баш том светињом и убијала је у целом друштву наклоност за променом, која је основа сваког напретка.

Искуство показује, како је невероватно тешко довести људе дотле, да потпомажу оригиналност. У теорији допуштају је, али у примени повраћа се стара заблуда, која је стотинама цивилизација довела до застоја. Људи су и сувише срасли са својим сопственим начином живота, они имају и сувише вере у савршеност својих сопствених појмова, они се и сувише нерадо муче новим идејама, да би могли

лако сносити промењен начин живота; или, напротив, ако имају нове идеје, они хоће да их човечанству натуре; оне ваља да су услишане, да им се следује, да се приме, пре но што су се, у слободној утакмици са осталим идејама, одомаћиле природним путем. Може се, дакле, разумети, од куда је то, да су толики народи остали неизмењени, кад видимо: како је омрзнута промена; како јој сваки стаје на пут; како не само конзервативци по идејама теже томе, да је истребе, већ и они, који су искрено одани новини, измишљавају врло строге мере, да се угуше „бесмислице и аномалије“, ти нови облици, из којих би требало по избору и оцени узети за будућност оно што је најбоље. Хоћу да кажем просто ово: најважнија је претходна погодба, да један народ преоблада над другим у томе, да је тај народ успео да пређе из првог ступња цивилизације у други; да је стање, у коме је сталност једна од главних погодаба, заменио стањем, у коме је мењање најважније, и све дотле неће се моћи појмити, зашто напредовање бива тако споро, докле не буде јасно, колико је човечанству тежак тај корак, због наклоности људске природе, које су обично врло противне томе.

Разуме се, да један такав народ мора задржати одлике првог свог стања, кад пређе ка другом, иначе ће бити прегажен. Он би, иначе, изгубио врлине дивљака, стичући зачетке цивилизованих врлина, а те војничке врлине дивљака насушна су потреба. Карлај вели, онако како је он научио, без околишења: „Крајње је питање између два ма каква људска бића у овоме: могу ли ја тебе или ћеш моћи ти мене убити?“ Историја је препуна остатака од народа, који су по-

стигли извесно мало напредовање, губећи при том већи део грубе мушкости, и који су услед тога првом приликом изазвали своју сопствену пропаст. Али ти су народи сувише рано напустили „прееконоМско стање“; требало је да они још уче, а они су још и сувише били наклони да заборављају оно што су научили. Ти примери не обарају већ потврђују начело, да народ који је стекао способност мењања, а није изгубио законитост, има за се велику вероватност, да постане народом који влада.

Ниједан се народ не дâ подврћи пòд неку апстрактну одредбу; сви су народи бића разних страна и одлика; ниједан историјски догађај не расветљава потпуно какав принцип; сваки је уткан и праћен од стотину других. Најбоље историјско излагање слично је у том погледу каквој Рембрантовој слици: оно баца јаку светлост на извесне одабране узроке, оне који су најбољи и највећи, а све остало оставља неосветљено и у сенци. Дâ се какав принцип објасни на једном народу, мора се у многом чему претерати и много шта изоставити. Али при свем том можемо Рим, владајући народ Старога Века, истаћи као пример. Зар Рим није дошао до свога господства, што се држао означеног принципа? Под дебелом кором његове круте, дебеле законитости било је скривено једно зрнце способности за прилагођивањем, способности мењања. Још у чисто римско доба, поред све строгости обичаја, постоји извесан нагон за развићем, који је био у томе, да му се садржина прилагођава приликама, да се чини оно што ново време захтева, правећи при томе, као да се само врше закони из старих времена. И та је црта изведена кроз целу историју Рима; свака генерација разликује се

од оне која јој је претходила, увек нешто мало, колико ми знамо, а у најбољим временима често *врло мало*. Отуда је његова историја, у целом свом развоју, тако изједна, и ако су јој почетак и крај тако разни. Историја разних народа слична је позорници каквог енглеског позоришног комада: најразличнији призори нижу се један за другим; за колебом долази палата, за сувачом град. Међутим, историја Рима развија се као каква добра диорама; докле се гледа, једва се примећава каква измена; али на крају је промена потпуна и од почетка једва да је што год остало. Тако исто и Рим почиње као мала варош, а свршава као велика царевина, а прелази су једва приметни. Тако је прикривена и заклоњена нежна жица напретка у грубом ткиву осталих одлика, те је тако могла увек дејствовати, а да се не прекине никада.

Један други пример показује нам, несумњиво, да удружени напредак и законитост не обезбеђују надмоћност у рату. У јеврејском народу тип напретка представљен је у пророцима, а, у исто време, тип застоја у закону и Левитима, јасније но у ма ког другог народа старог доба. Нигде у осталој историји не видимо још један такав пример, да те две силе, обе тако исто потребне и тако исто опасне, тако одвојено и тако силно избијају као овде: Јудеја се мењала у своме унутарњем животу, у мишљењу, као што се Рим мењао својом спољном силом. Свака од тих промена била је у вези с религијом, стална, постепена и добра. У раним временима свака добит, свака надмоћност војничка је добит; на тај се начин најбоље одржава постигнута добит, надмоћност. Али код јеврејске надмоћности био је други

случај; у противности према хиљадама таквих случајева, она је почела религијом и остала је религиозном. *Стога* је она за нас важна; *отуда* су потекле непрегледне последице. Али ја се не могу потање у то упуштати, нити ми је то овде потребно. За нас је Јудеја пример, да промена удружена са законитошћу не води увек појачању војничке снаге; Јудеја је напослетку пропала, али нам је опет зато оставила у аманет, у умном погледу, последице које неће никад угипути, а које су потекле из удружења поменуте две чињенице.

Могло би се приметити, да то начело управо значи толико колико рећи, да људи иду кад иду и седе кад седе. Питање је: због чега људи напредују? И одговор је на то питање, као што изгледа, тај, да они напредују онда, кад у њиховој природи има извесна а довољна количина променљивости. То изгледа да је онај стари начин тумачења неким тајанственим и скривеним одликама. То је сасвим као кад би неко хтео рећи, опијум изазива сан, јер има ту одлику да храни. Али то објашњење није тако бесмислено. Оно вели ово: „Почетак цивилизације обележава се јаком закопитошћу; та законитост је прва погодба њена опстанка, спона која је држи; али та законитост, та тежња да се јарам обичаја наметне свима људима и свима његовим делима, ако траје и даље, убија нагон за променом, који је унела природа у човека, и прави од разних људи и разних времена имитације ранијих људи и ранијих времена, као што то често виђамо. И сад, напредак је могућ само у оним повољним случајевима, где моћ законитости иде тако далеко, да један народ држи у целини, али не иде тако далеко, да све различ-

ности убија и ие уништава сталну природну тежњу за променом.“ Није у питању проналазак неког новог узрока, већ да се познати узроци међу собом сравне и њихова дејства оцене.

III.

Та тековина је једна од највећих стечених у раној цивилизацији, — једна од чињеница, које борби народâ дају одсудан обрт; али их има и још много других. Често је довољно извесно мало усавршавање у *политичним установама*. Путници су приметили, да међу дивљачким племенима најбоље напредују она, код којих монархијска власт преоблађује, а да она најгоре пролазе, код којих „већина“ влада. Докле је ратовање најглавније занимање народâ, дотле је за неко време — бар за време рата — деспотизам неонходно потребан. Меколи вели сасвим тачно, да је било примера да су војске под рђавим вођама имале среће, али да никад није био такав случај с војском под „скупштином, која вéћа“; то чудовиште многих њуди доноси несрећу. Деспотизам постаје у првим људским друштвима, онако исто као што се демократија јавља у доцнијим; то је облик владавине, који одговара првим потребама и који је у складу с целим духом времена. Али деспотизам је неповољан за принцип промене, као што то целокупна историја сведочи. Он тежи томе, да одржи људе на старинском ступњу цивилизације; његова способност за ово прво доба чини, те је баш стога неспособан. Он задржава људе, не дâ им да пређу у прво доба напретка, — у доба врло спорог напредовања које само врло постепено расте. Онај „систем трајности“ са својим у пола слободним претре-

сањима тако је исто потребан, да пробије дебели слој обичаја и да зачне напредовање, као што је у доцније доба потребан за продужење отпочетог; вероватно је, да је баш за ово најнотребнији. И код најнапреднијих раса ми га налазимо. Ја сам већ говорио о јеврејским пророцима, о животу тог народа и погодбама целокупног његова развића. Али једна друга, много напреднија раса — она, у којој је световна цивилизација некада постала, која је још данас поглавито води — нашла је много боље средство за напредовање. „У најранијим траговима политичког живота код Германаца“, вели Фримен, „налазимо већ јасно обележене монархијске, аристократске и демократске елементе. Ту су вође са или без краљевско титуле, људи из племства, којима је племенито порекло (а у томе се племство и састојало), давало првенство на сва звања, а на другој страни видимо слободан и оружан народ, у коме се, очевидно, скупљала крајња суверена власт. Ситније послове решавају главне старешине, а велике они износе пред скупљени народ. Тај систем није само германски, он је опште добро аријских племена; то је политичка организација Омирових Ахајаца на земљи и Омирових богова на Олимпу.“ Можда је, и шта више вероватно је, то била политичка организација оног племена, од нога су се Римљани одвојили на једну страну, Грци на другу, а Германци на трећу. Племе је носило ту организацију свуда са собом, онако како Енглез носи свој „Common law“ свуда, јер је то *једина* врста владавине, коју они разумеју и коју су они умели применити; или су, мора бити, исељеници првобитног аријског племена доносили са собом велику способност, необичну политичку снагу,

које су се под истим приликама у разним, далеким пределима, развиле у сличне облике. Свакојако немогуће је не опазити надмоћност Германаца, Грка и Римљана, баш са обзиром на ту општу форму њихове владавине. Већања скупштинска била су повољна за принципе промене; утицај старешинâ обезбеђивао је мирно решавање и одржавао старе начине у мишљењу; у најбољем случају дисциплина није трпела од слободе, а међутим војничка увиђавност појачава је услед општег образовања. Римска војска била је слободно тело, којим је управљао само и једино деспотизам, који је уведен сопственом вољом римског народа.

Мешавина расâ такође је често од користи. Ма колико да је Стари Век полагао на чистоту крви, опет је зато она постојала у врло малој мери. — Већи део историјских народа покорио је преисторијске, али ма да је један део ових уништен, побијен, опет је један део остао, и од тога су дела људи постали робовима, а женскиње је узимано за жене. Нема сумње, да је једина веза која је везивала тадашње друштво била заједница порекла, а и то не подлежи никаквој сумњи, да је за појам нове народности потребно, да његови чланови имају заједничке претке. Модерна идеја, да је суседство у стварању природна спона уређене заједнице, одбачена би била као јерес, кад би уопште таква мисао тада могла постати. Али примитивни народи урадили су оно што су налазили да је умесно и одговорили су захтевима оног што им се чинило право, на основу једне од оних погрешних претпостављака које Хенри Мен тако тачно описује. Ако нису могли имати деце, они су узимали под своје туђу; они су свечано тврд-

дили, да су то нови огранци старог племена, ма да су сви знали, да ни по телу ни по крви не потичу од њих. У недостатку стварног јединства они су стварали вештачко и, што се данас не може лако разумети, освештано осећање јединства расе било је у неколико задовољено; оно што је вештачки створено, равнало се оном што је природним путем постало. Народи с таквим начелима нису били створени за чистоту расе у модерном смислу и у оном, како је физиолог замишља. Да ли таква мешавина усавршава дотичну расу или се ствара раса гора од расе по оцу или мајци тешко је решити. То је питање ценио Катрфаж у једном брижљиво израђеном извештају, поводом француске изложбе. Катрфаж наводи мишљење другог једног писца, да је Јужна Америка велика општа лабораторија за питање о мешавини расâ, и претреса разне резултате, који су добивени у разним случајевима. У Јужној Каролини мулатска раса није много плодна, а у Лујизијани и Флориди несумњиво јесте. На Јамајци и Јави мулат је после треће генерације неспособан за расплођавање; међутим на америчком копну мешавина је расâ, као што сваки зна, врло размножена, и појас за појасом ниже се без икакве сметње. Тако је исто разне судбине и мешовита раса из белих људи и америчких урођеника: негде напредује, негде је нестаје. Катрфаж завршује свој спис овако: „Под претпоставком, да су ова наведена посматрања тачна, — — — шта се може отуда извести? Очевидно се мора признати, да напредак, застој или опадање мешовитих раса стоји под утицајем месних прилика или, другим речима, да тај процес зависи од услова *околине*“. Изгледа, дакле, да он хоће да каже то, да мешавина расâ понекад

ствара расу, која је према месту и времену погодниja но и једна од предачких раса; да она у таквим случајевима неком врстом „природног одабирања“ оба претка надмаша и можда сасвим потискује, докле опет у другим случајевима мешовита раса не испада тако добра, и тада ускоро сама по себи пропада.

У историјско доба, још израна, било је услед освајања тако исто многих покушаја мешавине расâ, као што је то данас у Јужној Америци. Појединa племена насељавала су се у новим пределима, а старо становништво нешто је уништено а нешто се измешало с њима. Свакојако, ресултат је отуда био тако исто разан и тако исто је тешко објаснити га, као и данас; понекад је укрштање испадало повољно, а понекад је остајало без успеха. Али и онда, кад је мешавина испала најповољније, она се, према и једном и другом претку, одликовала у оном, о чему је већ било често говора: у способности да се мења и, према томе, у напретку. Има више живота у мешовитим расама. Француска на пр. средина је између романске и германске расе; Норманима се види да су са севера; Провансалац, напротив, види се не може бити боље да је с југа. У Француској има Романа, Келта, Германа, измешаних у безброј сразмера. И ма колико да се она у погледу осећаја јавља као целина, опет се у њој налазе различности, не само у прошлости њених разних провинција, већ и у погледу њихових данашњих темперамената. Као оно ирски и скотландски елементи у енглеском парламенту, тако и у Француској та разлика у расама, које је састављају, утиче на ток њена државног живота; могућност за стварањем нових прилика дата је, а ње без те разлике не би било. А ранијим ра-

сама та је мешавина била потребнија но доцнијим. На хвалисање Јевреја, који истичу, да њихова раса напредује, *ма да* је растурена и да се сама из себе обнавља, одговорено је: ви баш зато напредујете, *што* сте тако растурени; аклиматизацијом у крајевима разног поднебља ваша је народност унела у себе нарочите елементе разноликости; она у самој себи има основну погодбу за промену, до које остали народи долазе тек услед мешовитих бракова. У почетку почетка на сваки начин није било таквог космополитског народа, као што су били Јевреји; свака раса била је раса, која није даље ишла од своје општине, која је била ограничених идеја по појмовима и по границама, тако да је мешавина била потребна.

Али мешавина раса били је толико опасна, колико је била и корисна по ранији свет. Познато је и данас, с каквом предрасудом и презирањем гледају Англо-Индуси на мелезе. Мешавина Енглеза и Индуса утиче не само па телесне већ и на *душевне одлике*; такви људе унраво немају вере, немају пуноправног места у свету; они немају ни једно од традиционалних осећања, која се јављају као ослонац људској природи. У раније доба мешавине су изазивале велике губитке; оне су рушиле оно, што нису биле у стању да накнаде, — у људима учвршћени принцип дисциплине и реда. Ако мешавине нису имале ту последицу, ако су обе расе на пр. биле тако сродне, да су се њихове како телесне тако и душевне одлике подударале, ако је једна од раса била по броју и повољнијем склопу толико надмоћнија, да ону другу у себе претопи, тако да од слабије не остане трага, — *онда* је таква мешавина од неоцењене вредности.

Она је увећавала вероватност промене, а тиме и напредовање. То се напредовање могло сводити само на већу способност за ратовање, па је и то само било довољно, да тако измешаном и усавршеном народу обезбеди извесну превагу у борби народа и да му створи веће изгледе на дужи опстанак у свету.

Друго једно средство, којим једна држава може победити друге државе, које су јој противнице, јавља се у извесним *установама за обезбеђивање*, ако се тако могу изразити. Најважнија међу тим установама, установа ропства, постала је из оних истих првих освојења, из којих је постала и мешавина раса. Роб је несварени атом, то је нешто у државном телу, али што не чини никакав део његов. Ропство за доцнија поколења означава нешто рђаво и, разуме се, не без разлога; ми при том помишљамо на звеку окова на ногама, на законе који човека умно уназађују, који образовање породице спречавају. Али зла која је ропство са собом носило у ранија времена за нас не морају бити повод, да не видимо или да заборавимо на то, колике је велике услуге оно учинило у ранија времена. Једна значајна околност говори у корист те установе: она је једна од оних установа, које се сви народи, на извесном ступњу развића, у свима крајевима света лаћају и које се лако не одричу. „Ропство се“, вели Аристотело, „заснива на природном закону“, т. ј., по његову схватању, ропство се свуда налази, оно је општа својина сваког облика владавине. „Има врло много енглеских колонија“, вели Едвард Гибон Векфилд још у год. 1848., „које би одмах увеле ропство, кад би им само то допустили“. И он је тиме помишљао не само на старе колоније, које су робове имале и које су

се њиховим радом подигле, већ и на нове, које су основали слободни људи, о којима би се бар могло мислити, да им је жеља, да су и на даље насељене слободним људима. Али Векфилд је знао шта је казао; он је био брижљив посматрач сурових друштвених заједница, и он је умео да те њихове погледе запази. Он је увидео, да је „доколица“ велика потреба ранијих друштава, и да је људима могуће одморити се само онда, ако држе робове. Сви слободни људи у новим крајевима у главном су међу собом једнаки; сваки има свој посао, сваки своју земљу; капитал је, бар у земљорадничким крајевима (сточарски се сасвим разликују у том погледу), од врло мале користи: рад се не може узети под најам, сваки гледа себе и ради за себе. Више пута је већ понављана прича о неком великом енглеском капиталисти, који је напунио лађу радницима и колима и пошао у Аустралију. Његов је план био, да поведени људи подигну за њега кућу, а он би за се, као и у Енглеској, држао кола. Али, прича вели даље, он је био принуђен, да у колима својим станује, а радници су га напустили и радили су за свој рачун. У таквим крајевима има врло мало отмене господе, а дамâ нема никако. Бољи, угоднији живот могућ је само онде, где има одмора, а само ропство може дати могућност за одмор. Оно ствара извесну врсту, класу људи, рођених за рад, да други не морају радити; они не смеју мислити, да би други могли мислити. Патријарси Аврам, Исак, Јаков не би имали ону сталну мирноћу, којом се одликују, да су се морали сами старати о својим стадима оваца и говеди. Утанчаност осећаја и мирноћа појаве нису имале особиту вредност код ранијих народа; те одлике не допри-

носе обезбеђењу њихове дуге будућности. Зато су меродавне ратничке врлине, а народи који држе робове, стога што имају више времена за размишљање, оштроумнији су у политици и лукавији су у ратовању. Кад се створе други извори доколице, онда користи од ропства опадају, а све зле последице његове остају и, шта више, увећавају се. Ропство у малом, кад један господар има неколико робова, које све познаје и сваки дан виђа, није ни мало однос који се не може сносити. Робље Аврамово, без сумње, имало је за оно време доста угодан живот. Али ропство у великом, где су људи само делови једног великог капитала и где је богати поседник далеко од тога да сваког роба познаје, где једва зна колико њих за њега раде, то је гнусан однос. То је оно ропство, чије је име у најбољим срцима изазвало срџбу и које га је у највећем делу света искоренило. И у томе није никакво ванредно чудо! Цела историја цивилизације пуна је на сваком кораку веровања и установа, које су у први мах биле од неоцењене вредности, а доцније су постале врло штетне. Напредак не би био тако ретка појава, као што је у ствари, да некадања храна није постала отровом. Опширно изучавање тих пролазно корисних установа испунило би половину књиге, а нити би му било места, нити би било корисно. Честита олигархија, узвишена монархија биле би већ довољне, да само њих две напуне једну другу главу. Али што овде, као важну тачку, ваља утврдити, то је, да такви припремни облици и осећаји често, у првом реду, изазивају многе добре одлике и угодности и теже томе, да их, под заштитом ратничке смелости, и *даље очувају*. Има случајева у којима је ма какав

ступањ *умног* напретка ранијим народима обезбеђивао превагу у војном погледу; још више падају у очи они случајеви, у којима каква *морална* одлика обезбеђује такву корист. Рат захтева извесне врлине и ствара их; то нису баш најузвишеније, најбоље, али су оне, које бисмо могли назвати припремним, као што су храброст, љубав ка истини, дух послушности, навика на дисциплину. Свака од тих врлина и друге које су им сличне обезбеђују народу, ма каквог порекла, превагу у војничком погледу и чине га способним, да одржи своје место у утакмици народâ.

Римљани су, вероватно, имали од тих корисних врлина више но и једна друга раса Старога Века — може бити као и каква раса модернога света. А успех народа с таквим војничким врлинама посредовао је опстанак ових и обезбеђивао их је истребљивањем противних порока. Освојење је проповедник храбрости, а груби напор војничких врлина гони из овог света ситничарство.

У прошлом би веку чудно звучало, кад би се хтело тако говорити о војничким користима од *религије,* као што ја то сад чиним. Таква мисао била би противна предрасудама, које су тада владале, и тешко да би избегле подсмех Философа. Али данас је она постала сасвим обична ствар, јер је ту мисао усвојио један велики ум. Карлајлове су књиге искварене изразима: бескрајности, истинитости; све су пуне грешака, које привлаче младеж а стареж одбијају. И поред његове велике умности, поред његова дугог рада на књизи, још је велико питање, да ли ће које од његових дела добити стално место у великој књижевности. У његовим се делима опажа недостатак оног што зовемо здравим разумом, обичне,

здраве памети, који баца сумњиву светлост на праву садржину њихову (ма да она често показује велику дубину мисли); он се често заводи за лажним закључцима, којима је он сâм прожет, али које ће сви остали читаоци увек пронаћи и којима ће се насмејати. Али ма каква да је судбина његове посмртне славе, Карлајл је дао садашњим генерацијама много поука, а једна од тих је та, да су војске које се боје Бога најбоље војске. Пре његова времена свет се смејао Кромвељовој изреци: „Уздајте се у Бога, и нека вам је барут сув“. Али сад знамо, да је „уздање“ толико исто било корисно, колико и сув барут, а може бити још и више. То осећање, узвишено, из дубине душе, чини, да су људи готови на све и да чине све.

Овај би се предмет могао разрадити у бескрајност, кад би когод био способан за тај посао. Онај морал и она религија, који образују најчвршће и најснажније карактере, поуздано ће, под иначе једнаким приликама, одржати победу; а оне вере или они системи, који воде стварању неких спутаних, везаних нарави, пропадају, ако их можда не одржава у животу нека већа спољашња сила. Тако у Риму епикуризам није могао успети, а стоицазам јесте; крут, озбиљан карактер великог народа власника осећао је како га привлачи, тако да кажем, вера која га ченичи, а одбијала га је опет она, која га је изнуравала, разнежавала. Теорије, у којима је било одушевљења, сукобиле су се с ватреним карактером и очврснуле су његову предузимљивост у још јачој мери. Јака вера осваја јаке душе и чини их још јачим. То је, нема сумње, један од узрока, зашто монотеизам тежи да надвлада политеизам; он ствара узвишенији, сталоженији карактер, који умирује и

унутра крепи једна једита велика мисао; он није збуњен разним, међу собом противним, обредима или помећен разним божанствима. Политеизам је вера „по поруџбини“, и према томе је слаба. „Али“, рећи ће се, „Јевреје, који су били монотеисте, победили су Римљани, политеисте“. Тако је; али су Римљани имали још и других врлина: имали су осећања за државну вештину, навику дисциплине, а све то Јевреји нису имали ни у најмањој мери. Религиозне претежности било је, али је она обеснажена другим недостацима.

Не треба се чудити томе, што ми тако видно место дајемо рату. Ми овде говоримо о раним вековима; *стварање народа* — то је оно чиме је био заузет тадањи човек, а рат је оно, што народе ствара. Мењања долазе тек доцније и већином се врше мирним преокретима, ма да и овде рат има често свога удела. Мисао о неразоривости народа модерна је; у раније времена сви су народи били разориви, и што се даље враћамо у прошлост, то је непрекиднији и јачи посао разоравања. Унутарњи склоп народа долази тек у други ред и наступа тек онда, кад су главне чињенице за стварање народа у главном свршиле свој посао. Ми овде имамо посла с политичком основицом; доцнијим расправама пашће у део, да ток и довршетак политичке зграде једног народа изближе опишу.

Лепша примена углађенијих сила даће нам тада, нема сумње, пријатније идеје, но што их могу у нама изазвати дивљачке борбе првих времена. У природи напретка лежи, да његови почеци не могу имати ничег примамљивог за оне, који су врло уда-

љени од тог; цена напретка је у томе, да се оно што није одмакло увек запоставља, омаловажава.

Али у колико су најмоћнији народи доиста и најбољи? У колико је одличност у рату знак за друга савршенства? На то питање не могу потпуно одговорити за сада, али три или четири посматрања доста су јасна: рат, као што сам већ казао, подржава „припремне“ врлине, а тим је већ речено, да има и врлина, које он не подржава. Оне врлине, које су, тако да кажем, у исто време и симпатичне: човечност, милосрђе, развијено осећање за право другог, рат за цело не потпомаже. Неосетљивост за људске патње, једна од неоспорних чињеница из доба најранијих историјских извештаја, ваља нам, свакојако, ставити на рачун војничког порекла старе цивилизације. Тадањи је свет одрастао у рату, одгајен у рату, па зато се није могао одрећи ни последица рата, а једна међу њима је људска патња. Откако је рат престао бити силом која креће свет, од тога времена људи су постали блажи једни према другима, и презају од онога, што су некада безбрижно вршили. И то не толико зато што су постали бољи (што, разуме се, није увек случај), колико зато што навика на рат није свакодневна појава, што се њихови појмови не схватају само према томе и што отуда потиче, да се управљају према мислима и осећајима, које војници као такви, васпитани само за тај позив, не могу разумети.

Томе одговара и оно презирање слабости телесне и жена, чиме се тако исто стари народи одликују. Становништво које не ратује рђаво пролази у доба рата и ратовања. Али и ти недостаци поправљени су или су смањени; жене данас имају на-

чине и средства, која изненађују, да у свету створе и одрже себи положај, а разум без довољне мишићне снаге има знатно већи утицај но мишићна снага без разума. То су неколико од доцнијих промена, које се дешавају у унутрашњости народа, којима се узроци морају потражити, а ја их овде наводим само зато, да покажем, колико се нежних пупољака крило под старом, грубом цивилизацијом, која је никла из рата.

И поред свега тога требало би још испитати, да ли још и данас тај дух рата не утиче на наш морал и сувише јако. Начин изражавања у сликама — метафора узета из закона и метафора узета из ратне вештине још и данас су један од најобичнијих облика изражавања морала, док би дубље испитивање лако могло показати, да обе врсте сликâ, метафорâ више кваре но што објашњавају мисли, које се желе њима да искажу. У навици је војничкој, да се и сувише полаже на одлучно делање, а сувише мало на мирно размишљање. Живот није никакав срећен ратни поход, већ несрећен рад, и главне чињенице у томе раду очевидно нису отворене одлуке већ скривени, полуневољни подстицаји. Погрешка је код војничког схватања морала у томе, што и сувише јако, несразмерно, појачава појам о дисциплини, и услед тога моралној снази воље даје тако груб, ничим неублажен облик, какав јој се не може дати, какав јој не треба дати. Војнички морал може управљати секиром, која обара дрво; али он не зна ништа о оној мирној, трајној снази, којом се шума подиже.

Што сам до сад казао биће ваљда довољно да докаже, да има најразличнијих одлика и установа, којима народи у ратничкој утакмици обезбеђују себи

већу корист; да многе од тих одлика, а често већином војничке, воде поглавито бољитку, да је у сталном побеђивању повлашћених утакмичара онај особити начин, на који се одржавају и развијају оне одлике, које захтева првобитна цивилизација.

ЧЛАНАК ТРЕЋИ

Постанак народа

У претходном чланку ја сам огледао да покажем, да већ у детињству човечанства — ја сам га назвао „доба борбе“ — постоји у знатној мери, и ако неопуздана, тежња за напретком. Бољи народи побеђивали су лошије. Стога, што је имао превагу у овом или оном правцу, бољи борац побеђивао је горег. Докле је год та непрестана борба трајала, напредак је бивао у војничким врлинама, и у најстарије доба многе су врлине одиста „војне“ врлине, т. ј. оне циљају на постизавање успеха у рату; али у доцније доба никад се тако не називају, јер је њихова првобитна корисност доцнијом засењена. Ми их сад ценимо само по њиховим садашњим дејствима, а не по њиховим ранијим. Љубав према закону, на пример, нико данас неће назвати војничком врлином, али она је у старо доба држала народе у стези, а народи, који су под стегом, односили су победу. Дар „конзервативног новачења“ — способност нове установе према старима *подесити*, данас није никаква војничка врлина, али Римљани за велики део својих успеха имају да захвале тој врлини. Они су једини међу старим народима имали оно поштовање према оном што постоји, што народе одржава у це-

лини, а допуштали су себи у извесној мери смишљене измене, које доприносе усавршавању народа; отуда њихови велики успеси. Тако је у већини случајева, у целом Старом Веку, војничка заслуга знак праве заслуге: народ, који је победио, народ је, који је требало да победи. Скромне врлине тих времена праве човека у првом реду ратником, ако га уопште чиме праве. Без сумње, слена сила масе могла је и тада бити (као што је то често и доцније) самовољном; култура се могла сузбити, ако многи врло дивљачни људи надвладају мањину мање дивљачних људи. Али прве основе цивилизације чине велика војничка преимућства, и уопште може се поставити правило, да је победа доказ ваљаности и да се напредак потпомаже стицајем непрестаних ратова.

То начело нам одмах објашњава, зашто су заклоњени делови света — унутрашњост афричког копна, тако удаљена острва, као што су Аустралија и Нови Селанд — морали да заостану у развићу, а то нам уједно објашњава и зашто је западна Европа тако рано измакла пред осталим земљама; јер је овде борба расâ била необично велика и јака. Западна Европа била је, као мало који крај, примамљива, а опет не таква, да би разнежавала; они, који нису били у њој, жудели су за њом, а они који су били у њој могли су, јер нису били разнежени, издржати јаке борбе, да се у њој одрже. Борба народа у почетку је главни покретач за усавршавање народа.

Али, шта су то народи? Шта су те скупине света, које су нам тако познате, а које нам тако чудно изгледају, кад више о њима промислимо; које су старе као и историја; које је Херодот нашао у *готово истом* броју и с готово истим истакнутим

разликама, које ми видимо? Шта је то, што дели човечанство у делове, који су међу собом тако неједнаки и од којих је сваки у својој унутрашњости тако једнолик? И ако нам је факат добро познат, питање је такво, да изазива велику забуну, и ја не бих могао тврдити, да бих био у стању дати потпун одговор на исто, и ако могу да изнесем извесна расматрања, која ће бити у стању, како ми се чини, да му прокрче пут. А можда ће та расматрања бацити у неколико светлост на даље, још занимљивије питање: зашто само неколико народа напредују у култури, а већи део не?

Разуме се, све такве разлике између народа и народа објашњавале су се, у први мах, првобитном разликом раса. Оне *су разне*, рекло се, *зато*, што су неједнако створене. Али у већини случајева та тако згодна претпоставка неће повести правом објашњењу. Пет шест, или нешто више, од великих породица човечанства можда потичу или не потичу од засебних предака, али се њихове врсте очевидно не могу на тај начин изводити. Са основом или без основа може се тврдити, да сви аријски народи имају једно једино, заједничко порекло, као год што се дуго веровало, да сви народи који грчки говоре произлазе од једног грчког племена. Који је тај, који ће веровати, да је Спарта имала своју Еву и Адама, а Атина опет свог Адама и Еву? Сви су Грци очевидно припадали једном племену, али у оквиру те грчке породице постојала је, као у другим породицама, нека сила, која је стварала разлике, које су чиниле, да ниједан град није био као други град и ниједно племе као друго племе.

Извесно је и то, да народи нису постали простим природним одабирањем, као што несумњиво у природи постају варијетети животињâ (о врстама за сад не говорим). Природно одабирање значи одржавање оних јединака, које најбоље могу издржати борбу са силама, које су непријатељи њихове расе. Међутим, не види се, зашто би оне природне сметње, које се стављају на пут људском животу, биле различне у Спарти и Атини, или, рецимо, у Риму или Атини; опет зато Спартанци, Атињани и Римљани битно се међу собом разликују. Стари писци мислили су (а то је било сасвим природно), да непосредни утицај климе или, боље рећи, копна, мора и ваздуха и цео збир њихових физичких одликâ чини, да су људи међу собом различни и да је то повод стварању нових разних раса. Али искуство сузбија то мишљење. Енглески насељеник живи у истој клими, у којој Аустралијанац или Тасманац, па опет није онакав, какви су они; може протећи и хиљаду година, па опет неће бити једнакости међу њима. Папуанци и Малајци, како је нашао Валас, живе упоредо у истим жарким крајевима од незапамћених времена, онде где још и данас станују, па опет се тако много разликују међу собом. Шта више, Валасова истраживања показују очевидно, да се и код животиња претерује с тим утицајем физичких погодаба. „Борнео“, вели он, „има велике сличности с Новом Гвинејом, не само по свом пространству и што нема вулкана, већ и разноликошћу свога геолошкот састава, једноставношћу своје климе и целокупном сликом шумске вегетације, која покрива његову површину. Молучка острва су противност Филининима у погледу свога вулканског склопа, своје необичне плодности, својих бујних шума

и честих трусова; а Баги, источни крај острва Јаве, имају климу, која је тако сушна као у Тимору. Па опет између те две групе острва, које су међусобно сличне, које су тако рећи по једном типу створене, које имају исту климу и које запљускују иста мора, постоје највеће противности, ако прегледамо и сравнимо животињске врсте, које се на њима налазе. Нигде није на очитији и опипљивији начин сузбијена стара теорија, да разлике или сличности међу разним облицима животним, по разним земљама, зависе од одговарајућих физичких разлика или сличности тих земаља. Борнео и Нова Гвинеја, које су међу собом физички тако сличне, да се не може замислити већа сличност између две раздвојене земље, у зоолошком погледу тако су далеко једна од друге као један пол од другог; међутим, Аустралија са својим сувим ветровима, својим каменитим равницама и умереном климом, ствара птице и четвороношце, који су са онима, створеним у жарким, влажним и бујним шумама равница и брда Нове Гвинеје, у најближем сродству.“ То доказује, да ми слична жива створења налазимо у најразличитијим, а различна у најсличнијим спољним приликама. И ако су можда нека од Валасових етнолошких мишљења сумњива, опет нико не сумња у то, да у Архипелагу, који је он тако темељно проучио, као и на многим другим местима, само нигде у такој значајној очевидности, међу собом слични људи станују у разним по природи крајевима, а међу собом различни људи станују у крајевима сличним. Клима, дакле, није *она* сила, која ствара народе, јер им она не даје увек њихов тип, као што често народи и постају без њена утицаја.

Питање о постанку народа, т. ј. објашњење како су народи, овакви какве их видимо данас и каквих је било увек у историјско доба, могли уопште постати, може се, по мом мишљењу, само онда решити, ако га поделимо на два питања: једно о постанку врло обележених раса, као Црнаца, црвенокожих, Европљана; а друго о постању мањих разлика, као на пр. између Спартанаца и Атињана, Енглеза и Скота. Народи су, овакви какве их знамо, — ако моји закључци нису погрешни, — производ две велике силе: прво, силе, која ствара расе, која је некаквим начином дејствовала у Старом Веку и која се данас сасвим или готово сасвим изгубила; друго, силе која се у правом смислу може назвати силом, која ствара народе, која и данас тако исто дејствује и тако исто ствара, као што је од вајкада била.

На велике узроке, који су створили народе и који их још стварају, најјачу светлост бацају они мањи узроци, који народе мењају. Пут и начин, како народи с колена на колено друкчије постају, необично је значајан и понекад наступи извесна промена, за коју нема могућности, да јој се дâ објашњење. Неко извесно *нешто* изгледа, да је изненада наишло на друштво; сравнимо на пр. друштво како је било било под намесништвом с друштвом под данашњом краљицом. Ако ушчитамо о животу у Виндзору (у оно доба, кад је, сад порушени, летњиковац још постојао) или о Сен-Џемс-Стриту, како је изгледао, кад су Фокс и његове присталице покушавали да за се праве „политички капитал“ из распусног живота престолонаследникова, не изгледа нам, да читамо о местима, која су нам тако позната, већ као да су то *сасвим* удаљена и туђа места. Или помислимо, ко-

лико је мала спољашња разлика, у Енглеској, између доба краљице Јелисавете и доба краљице Ане, кад се сравни са оним, колико се народ променио за то време! Како су биле мале измене у материјалним погодбама за живот, како нема готово ни једног научног открића које би задирало у живот, које је имао потоњи век, а које не би имао претходни век! Како је тешко сазнати узроке промена једног народа! И при свем том, каква је потпуна противност, бар на први поглед; јер кад од Бакона пређемо на Адисона, од Шекспира на Попа, изгледа нам да улазимо у други свет.

У првом свом чланку говорио сам о путу и начину, на који се мења књижевност, и сад се враћам опет на то, јер је та област мања и боље обележена, но што је област живота, тако да измене у у малом могу послужити као узор и објашњење промене у великом. Какав писац, казали смо тамо, који не мора бити баш знатан или већ познат, имао је среће, погодио је шта се читалачкој публици допада; он ниште и даље у том правцу, други се угледају на њега, и читаоци се навикавају тако на тај нови начин писања, да ни за што друго неће да знају. Они читаоци, којима се такав начин писања не допада, читају списе других времена и других народа. Разуме се да постоји увек какав разлог, који је дао преваге оном начину писања, који нарочито привлачи. Шта више и мода женска има свог разлога, зашто је баш таква у извесном тренутку. Али као год што ми за одело знамо данас, да му је пресудан разлог сасвим случајан, тако и књижевна мода и њен постанак зависе великим делом од случаја. Оно што париске модискиње или париски „по-

лу-свет“ намећу нашем женскињу као моду, чини ми се, зависи врло много од случаја; али кад је нешто као мода уведено, то онда носи и оно женскиње коме то лепо стоји и оно коме не стоји лепо: све је носе. Нагон угледања ствара одмах једноликост, а „онај гад од прошле године“ (као што се то обично каже) убрзо се не може нигде видети. На тај исти начин шири се и књижевна мода, и ако ни из далека тиме нећу да тврдим, да је и она у почетку свом тако без икаква разлога као прва; — књижевни укус извесног правца увек је заснован на каквом разложном основу; само, кад једпом постане, он хвата маха као и каква мода у оделу, тако да и они, којима се не допада, читају производе таквог укуса, стога што су већ ту и стога што није лако наћи што друге.

То исто штићење омиљених облика а гањање омрзнутих, чини ми се, један је од главних узрока промена у народном карактеру; око народа, тако да кажем, уочило је извесан привлачан узор, као год оно што слуге удешавају своје понашање према понашању својих господара или као год што несташне девојке приказују породице, које су походиле. Сумњам да су многи од мојих читалаца читали Нуменову чувену проповед о „личном утицају као средству за ширење истине“, зато им препоручујем, да је прочитају. У њој ће наћи мишљење једног великог, вештог вође људи о начину како се ови морају водити. Што он ту својим лепим језиком каже, то је, укратко, — да се људи воде *угледањем* а не разлозима, да се пред њих мора изнети пример, који их задобива, иначе ће проповед остати без успеха и поука се не прима. Није ми намера, да ту ствар изближе доказујем примерима из историје религије; то би ме да-

леко одвело од мога смера; а оно што хоћу да утврдим, то је то, напослетку, што већ цео свет зна: да је живот великих учитеља оно што оставља упечатак, а не њихово учење. Тако је исто и у политици. Како у њој какав велики политичар за час мења расположење друштва! Сви смо увек врло озбиљни, кад је ту Гледстон, а већина њих је била озбиљна у доба Палмерстона. Сваки осећа ту промену, али нико не уме да одреди тачно у чему је. Свака истакнутија памет изазива сродна осећања у народу; већи део осећа нешто од тога и даје израза томе, а они, који друкче мисле, ћуте или их не слушају.

После тако крупних примера из религије и политике смешно би можда изгледало, да питање, које смо покренули, расветљавамо примером на деци. Али то није ни мало смешно. Баш надутост је оно, што трује философију: људи неће да увиде, да су мале ствари слике ствари у великом, и мисле да ће бити њихово умно достојанство оштећено, ако наводе примере из познатих области. Међутим, сваки васпитни завод мења се, као што се мења и народ. Многи ће се међу нама сетити, како смо мислили: „то је чудно, ово полгоље је сасвим је друкчије од прошлог; овог полгоља још ни једанпут нисмо трчали око зида, а прошлог смо то непрестано радили; овог се полгоља играмо само жмурке, а прошлог смо се играли само војника, лопова и робова“, и тако даље, за све време тог безбрижног живота. У ствари је, међутим, то, да је из завода иступило неколико глава, које су господариле, један или два дечка, који су се истицали међу осталима, који су осталима предњачили, и с њима је било све измењено. Узори су се мењали, а с њима и они, који су за њима ишли; једна

се ствар хвали, а друга презире. О таквом једном врло занимљивом случају чуо сам ту скоро. Један мој пријатељ, један либералан конзервативац, држао је говор у Лидсу, у једном радничком скупу, и радовао се како његово карактеристично, нема сумње врло умно, извођење наилази на брзо разумевање и живо одобравање. „Али после мене“, причао је, „устаде један од хвалисавих радикала, који је говорио сасвим противне ствари, и радници су и њему исказивали своје одобравање, и то онако исто живо као и мени.“ Њему је било немогуће да себи објасни ту тако наглу промену у расположењу. Нема сумње, већи део скупа био је неутралан, и кад се једном усталасао, био је подједнако вољан, да одобрава без многог размишљања сваку лепу реч. Само су се они, који су вође, у томе мењали: какав радикалац кројач отпочињао је радикално одобравање, какав умерени обућар изазивао је одобравање умерених, а маса је просто пристајала свом својом виком уз једног или другог. Врло их је мало, који у оба случаја остану мирни. И тако је за десет минута наступао савршено други обрт, изазват у једним истим елементима.

У истини је то, да је наклоност у човека, да се угледа на оно што пред собом види, једна од најјачих особина његове природе. Један доказ за то имамо у љутњи, коју осећамо, кад је наше подражавање испало неспретно. Можда се може рећи, да је врло циничка примедба, да већина људи радије пристаје на то, да им се каже да су учинили неко неваљалство, него да су били сметени. Па опет, то је само друкчије исказана истина, да рђаво подражавање обичаја и навика изазива осећање стида у

већој мери, него што би требало по обичном схватању, јер рђаво подражавање, изузимајући сасвим изузетне случаје, није никаква грешка према религији и моралу, већ само рђаво подражавање и ништа више.

Али не треба мислити, да је то подражавање вољно или свесно. Напротив, њему је седиште у оним врло скривеним деловима ума, у којима се појмови, далеко од тога да се свесно стварају, једва опажају да постоје. Шта више, тешко их је схватити раније, јер они онда, кад су ту, не долазе до сазнања. Главно седиште нагона подражавања у нашој природи налази се у веровању. А узроци, који чине да смо склони, да једно верујемо а друго не верујемо, долазе у најтамније делове науке о души. Ну о томе, да веровање има по свој природи једну жицу за подражавањем, не може бити сумње. У „Еотену", путопису од Кингелека, налази се диван опис појаве, како сви Европљани, који се настане на Истоку, па и лукави трговац и морнари са својим оштрим и обазривим погледом, убрзо долазе до тога, да верују у врачбине и да у поверењу уверавају „да одиста у томе има нечег". Они сами нису никад ништа видели, што би их лично могло убедити, али он је видео оне, који су опет оне видели, који су сами видели. У ствари, он је живео у атмосфери заразног веровања и њом се задахнуо. Тако исто тешко да ће бити човека, који ће се моћи отрести глупости какве секте или какве партије, које су завладале. Неко кратко време, можда неколико недеља, противиће им се, спориће их, отимаће се од њих; али је заразна грађа сваког дана све већа, а његова увиђавност све је мања. Оно што чује од својих пријатеља, оно што чита у органу

своје странке, не остаје без дејства. Прост, опипљив закључак, који сваки из његове околине признаје, дејствује још јаче и неприметније; његови сопствени здрави противразлози чине му се сваким даном све више као неки сан. И убрзо и најозбиљнији мислилац чини оне исте глупости, које су једном уобичајене у странци, којој припада, или у секти, уз коју пристаје.

У философским стварима, по мом мишљењу, противно обичном схватању, много је чешћа потреба за разлогом, често је много теже не веровати него веровати. Кад би се ишло природним путем и кад би човек био срезан онако како га замишљају логичари, он би казао: „ако видим да је разлог добар, вероваћу; докле то не видим, не верујем". Међутим, нама се у ствари чини, да је истинита свака изнета мисао, која је живо представљена, ако немамо на уму противразлоге и ако воља не нагна наш ум, да помишља на неистинитост њену. „Све јасне идеје истините су" — философски је принцип, који је вековима владао и, ма да нема принципа који је мање основан, опет зато нема ни једног, који се тако потпуно подудара са обичном људском природом као тај. Дете, без икаква даљег размишљања, сматра да је свака мисао, која му сине кроз главу, истинита; оно нема способности разликовања између идеја јасних, по изгледу врло образложених а међутим лажних. Само биће извесне идеје чини, ако не пазимо или ако у њој нема ничег што одбија, у необичној мери, да верујемо у њу; отуда долази, да веровање других тако нагло појачава наше веровање, јер нам ниједна мисао не изгледа тако јасна, као она, која *нам се са свију* страна улива.

Озбиљни људи у каквом друштву подлеже као год и неозбиљни том веровању, које потиче из угледања на остале. Расположење новчане пијаце, коју чине већином озбиљни људи, није ништа друго до угледање, као год какво веровање. Има дана, кад је све пуно предузимљивости, полета, кад све живо купује и издаје налоге; после недеље дана све је клонуло и застрашено, и сваки се жури да прода. Ако се потраже разлози за ранију живост или доцнију тромост, тешко их је уопште пронаћи, а ако се и могу наћи, они су слаби и недовољни. У ствари, расположење се не ствара разлозима већ слепим подражавањем. Нешто се догодило, што изгледа као повољно, неколико брзоплета нагласили су то нешто јаче, а маса је пристала за њима. Нешто доцније, кад се песма одуљила, десило се нешто неповољно; тада се почињу истицати плашљиви људи, они воде реч, а маса је опет за њима пристала. У оба случаја сваки који призна да је другог мњења сматра се и извикан је за „лисца“. „Ако хоћеш“, вели Свифт „да те цене као паметна човека, то мораш бити увек мишљења оног лица, с којим говориш.“ Има много потајне склоности за гањањем и код „разборитих људи“; који је обазрив, тај се дуго размишља, док каже нешто ново; људи су брзи у томе, да такве новине огласе за „млатњаву“, а кад дође тренутак решавања, такве људе не слушају.

Тим путем зараза подражавања захвата људе и у најскривенијем делу њихове душе, у њиховим религиозним осећајима. Али она спопада људе и у ономе, што је најјаче материјално оваплоћење његова ума, ономе што је, тако рећи, спона између душе и тела, у његовим манирима. То не треба ни-

ком објашњавати; ми смо сви осетили, како нас нека невидљива сила нагони, да се угледамо на манире своје околине, или бар да огледамо да се угледамо. Ако је Рим тај, који прописује моду, то без обзира на то, каква је то мода и какав је Рим у том тренутку, људска природа сматра као најпречу потребу угледати се на римску моду. Али, што није тако очевидно а опет тако исто несумњиво, то је то, да моћ подражавања иде и у дубину онако исто као и у ширину. „Начин писања", вели Вордсворт, „од огромног је утицаја на садржину оног, што се исказује." Ко би покушао, да подражава Свифтове мисли у Адисонову стилу, тај би убрзо опазио, да је не само тешко удесити Адисонов стил, због његове необичне углађености, већ и то, да у толико више одступа од Свифтова начина мишљења, у колико се више приближује првом. Жустра страсност мисли пробија кроз благу одећу речи, којима се исказује. Тако исто не би било могуће просто и природно мисли једног Енглеза исказати величанственим начином каквог Шпањолца. Неприметно и као неком врстом мађије манири, којима се неко служи, утврђују се у њему, тако да га направе одиста оним, какав је у почетку само тако изгледао.

Тим начином поглавито утичу највећи умови извесног времена на своје савременике. Они дају тон, а други се угледају; они измишљају моду, а други је примају. Чудновато је мишљење, да они који посматрају историју с тог „научног гледишта" могу тако подцењивати утицај индивидуалних карактера; то би било толико исто паметно, као кад би неко тврдио, да они, који изучавају природу с научног гледишта, не морају водити никаква рачуна о ути-

цају сунца. Баш у светлости науке појава каквог великог човека појава је једног новог великог узрока (без обзира на то, да ли је она скуп других узрока или не, јер овде не долази у обзир питање о слободној вољи) свакојако новог у свима својим дејствима, у свима својим последицама.

Ово излагање, и сâм то знам, постало је дуго и опширно; али ја бих хтео, да и другима тако блиско предочим оно, што ми се све јасније показује сваким новим посматрањем људског друштва, — да то несвесно подражавање и штићење цењених карактера и то тако исто несвесно страховање или гањање омрзнутих карактера, чине скупа ону силу, која је од људи направила друштво, какво га данас видимо. Мало доцније огледаћу да покажем, да они узроци, који су признатији: промена климе, измене у државним установама, напредак у науци, дејствују поглавито тек преко овог узрока; они мењају само предмет угледања или предмет, кога се клоне, и тиме врше свој утицај. Али прво морам говорити о постанку народа, — прављењу народа, како би се могло рећи, — правом предмету овога чланка.

Постанак је народа појава, за коју и данас имамо очитих примера и која још и данас траје. Најпростији је пример оснивање прве америчке државе, на пр. Нове Енглеске, која има тако обележен и тако утврђен народни карактер. Извесан већи број људи, једнаких способности, једнаких религиозних и политичких погледа, основао је извесну насеобину; они развијају у истом правцу још више своје способности, уче само своју веру, постављају онај облик владавине, који је по њихову мњењу најбољи; све што је других склоности нема маха међу њима, другу

веру гоне, а забрањују сваку меру, која би била противна систему управе и владе у њиховој територији. Разуме се да ће народ, који је тако постао, имати своје особито обележје. Први насељеници почели су од једног извесног типа, на тај су се тип стално угледали, и, ма да су се други узроци умешали и сметали, природним дејством начела наслеђа пренашане су првобитне одлике у непромењену облику, те се тако створио једноставан ново-енглески карактер, који у сваком погледу носи на себи црте првобитног карактера. Тај је случај довољно познат; али што је мање познато, то је, да такав исти процес, у слабијим облицима, траје и данас у Америци. Још и данас је једнакост осећања на „западу“ Северне Америке повод одвајању и заједничком држању, слагању његову. Меродавни посматрачи веле, да тамо постоје варошке општине, у којима сваки крај има своју засебну веру, своје нарави и обичаје; они који су те исте вере и имају те исте обичаје, иду у та иста места и ту остају; присталице друге вере и других нарави настањују се у другом крају или се ускоро селе. Дани насељавања у гомилама једне вере прошли су, али је остао још у сили и мање видљиви процес привлачења сличних убеђења, и тај ће процес, вероватно, и даље трајати. У случајевима, где то начело није примењено, све нове насеобине, основане исељеницима, временом су састављене из људи немирних. У њима нема сталног становништва, привреженог свом огњишту, а то је оно становништво, које зна за мир и благостање. Нова насеобина вољно заснована — не говорим о временима, кад је страх терао људе из своје домовине — имаће више но обично предузимљивих људи, а мање но обично не-

предузимљивих. И то је оно, што нам, и ако не сасвим а оно бар већим делом, објашњава ону разлику, која постоји између Енглеза у Енглеској и Енглеза у Аустралији.

Али се не може узети, да су исти узроци, којима Нова Енглеска има да захвали за свој опстанак, дејствовали и у доба детињства човечанства. Друштво се тада створило не по неком „вољном“ већ по невољном систему. У тим ранијим временима човек је рођен за слушање, и није се могао отрести наслеђене власти. Друштво је тада састављено не из појединих лица већ из породица, а веровања се преносе наслеђивањем од једног рода на други. Лорда Мелбурна исмејали су у своје време филозофи, што је казао да припада англиканској цркви, *зато* што она учи вери његових предака. Филозофи су говорили, наравно, да није никакав разлог за човека, да верује у извесну веру зато, што је и његов отац у њу веровао, ако није и иначе истинита. Међутим, лорд Мелбурн исказао је у невреме нешто, што је у старо доба било један од најобичнијих и најјачих принципа. Код Римљана би се одлазак преко мора због религиозне подвојености сматрао за немогућност. У још суровијим временима религија у дивљака сматра се за и сувише слаб елеменат, који би могао створити верски расцеп или образовати заједницу. Кад говоримо о великим идејама, то је од значаја за народе који су способни да граде историју, а не о преисторијским људима из доба камена или о садашњим дивљацима. Па опет стоје, и ако у сасвим другом облику, непрестано они исти главни узроци, који потпомажу подражавање омиљених и сузбијање омрзнутих карактерних црта, а који су још у најстр

рије доба дејствовали и који још и данас дејствују код нецивилизованих људи. Ма колико да је јак нагон за подражавањем код цивилизованих људи, опет морамо узети, да тај нагон сузбија у неколико њихова памет. Тај је нагон као и велика далековидост, необично развијено чуло мириса код дивљака, необично поуздан слух, сила полунестала, која је у старо доба била необично развијена, а која је још и данас развијена у нецивилизованим крајевима.

Необично јак нагон за подражавањем главни је узрок једноликости, која изненађује и која пада у очи сваком посматрачу дивљачних народа. Ко је видео једног Патагонца или Тасманца, видео је све Патагонце или Тасманце. Више развијенији дивљаци, као на пр. Новоселанђани, мање су међу собом једнолики; они имају већ у неколико ону разлику у телесној конструкцији, коју налазимо код цивилизованих народа, јер су уопште цивилизованији од првих. Њихов ум има више моћи за развијањем, њихов збир идеја већи је. Такво једно племе дивљака слично је у томе чопору животиња, које живе у друштву; куда пође предводник, тамо иду сви. Дивљаци се слепо угледају на оно што чини њихов вођа, и убрзо постају онакви, какав је и вођа. Јер не само да је тежња за подражавањем већа код дивљака но код цивилизованих људи, већ је то исто случај и у погледу способности подражавања. Дивљаци подражавају и боље и брже. То је исто и с децом; она су по природи врло способна за подражавање; она и нехотице подражавају ономе што виде. У њиховој свести нема ничега, што би се могло одупрети нагону за подражавањем. Сваки образован човек има *у себи велику* количину идеја, на које се може осло-

нити, кад хоће да избегне или ублажи непријатне утиске, који му долазе с поља. Дивљак или дете немају тог излаза. Дивљаков је живот у спољним појавама; он живи у ономе што види и чује. Трагови таквог стања могу се констатовати код необразованих људи у цивилизованих народа. Пошљите једну служавку и једног научењака у земљу, чији им је језик непознат, па ће, по свој прилици, служавка брже научити језик но научењак. Научењак има и другог занимања, он може живети сâм са својим мислима. Служавка, напротив, ако не може говорити, мора пропасти; она не живи, ако није у стању да суделује у кујнском преклапању. Нагон за подражавањем и способност за то највећа је онде, где је моћ мишљења најслабија. Најчуднији пример подражавања у свету даје нам можда подражавање дивљака цивилизованим људима у погледу употребе оружје. Дивљаци се свикну на *прописно* руковање оружјем невероватно брзо. Индијанац у Сев. Америци па и Аустралијанац у Аустралији гађају пушком шта више тако исто добро као и какав Европљанин. У овом погледу како нагон за подражавањем тако и способност у том погледу достижу врхунац свог развића. За сваког дивљака је вештина убити неког важнија од ма које друге вештине.

Страст гађања код свију дивљака, а у ствари и код свију необразованих људи, пада још више у очи но њихова наклоност подражавања. Ниједан варварин не може мирно гледати, како неко из његова народа отпада од старих варварских обичаја и навика свог племена. Обично је, да цело племе очекује своју казну од богова, ако један међу њима презире оно, што је од старине уобичајено, или увође

нешто ново. У доцнија времена и у образованим државама сваки је одговоран за своја дела, нити ко помишља, да му неправилна радња других може бити уписана у кривицу. Кривица је код нас лична ћага, последица акта воље, која је везана само за онога, који је хтео то. У старо доба, напротив, рђаво дело појединца сматра се као безбожно дело целог племена, за увреду посебног племенског божанства, којом се цело племе пзлаже небесној казни. У политичким појмовима тих времена нема појма о „ограниченој одговорности“. Такво једно племе или таква једна стара народност је религиозна ортачина, коју какав несмишљени члан каквом својом безбожничком радњом може упропастити. У држави на таквом начелу заснованој трпељивост је злочин. Допустити одступање од наслеђених принципа био би акат лудила. То би значило срећу већине стављати на коцку. То би значило допустити појединцу, да ради кратког уживања или какве луде обести изазове за све страшну и неизбежну несрећу. Тешко је, шта више, разумети историју Атине ономе, који заборави овакав начин схватања старог света, ма да је Атина у сравњењу с другим државама тог доба била држава просвећена и скептична, примчива за нове погледе и слободна од старих предрасуда. Кад су кипови Хермесови, који су били на улицама, нагрђени, страх и срџба обузели су све Атињане. Мислили су, да ће *сви* пропасти, зато што је *неко* међу њима кип једног бога нагрдио и тиме га увредио. Готово свака ситница у тадањем животу, класичном веку, добу почетка праве историје, била је религиозно освештана; један освештан обред уређивао је делања људи, било *то под* именом закона или не, јер је много шта од

тога било старије од речи „закон“, — остатак старих обичаја, за које се узимало, да су потекли од неке ванчовечанске силе и који се нису могли преступити без опасности да их какве вечите силе за то не казне. Међу грађанима је постојала толика „солидарност“, да је сваки био склон томе, да другога гања, из страха да њему што не буде.

Могло би се мислити, да се те две тежње старог доба: страст гањања и нагон подражавања сукобљавају; да нагон подражавања изазива људе на подражавање новинама, а да гањање, које потиче из традиционалне навике, томе стаје на пут. У ствари оба правца дејствују заједнички. Увек је јако оно подражавање, које подражава оно што је најобичније, а обично је оно, што је стара навика. Обично је подражавање сила која одржава, јер већина примера за угледање постоји од старине. Међутим је бар *нешто ново* потреба како за појединца тако и за народ. Ми можемо желети да идући дан буде сличан данашњем дану, али он му неће бити сличан. Нове ће силе дејствовати на нас, нов ветар, нова киша, друга светлост сунчева; да бисмо их издржали, морамо се и ми удесити друкчије. Наклоност гањања и наклоност подражавања укупно дају поузданост, да ће се ново у старој форми извести; промене мора бити, али она се мора што мање удаљавати од уобичајеног. Томе тежи нагон за подражавањем, јер људи најлакше подражавају ономе, зашто су њихови духови најбоље припремљени, ономе што је најсличније нечем старом, а опет има у себи неизбежни минимум промене, ономе што их најмање помера с њихова обична пута и што им најмање задаје главобоље. Теорија развића учи нас томе, да људи при неиз-

бежним променама бирају ону нову теорију, која највише има изгледа, да вреди као „заштитни дометак“ какве њихове старе теорије. Теже за подражавањем и гањањем праве од сваке промене код старих народа неку врсту одржања одабирањем, у коме се највећи део узима из оног што већ постоји, а само један нов али сродан део, тако рећи, придаје се, као год кад би се каква кула у истом стилу дозидала уз какву стару зграду.

Тај поступак, да се оно што је подесно прима, а опо што је неподесно одбацује, оно је што ствара оне чудне обичаје, који свуда цивилизована човека изненађују. Тако, код старинског начина кићења главе, који се налази по планинским селима, путник не помишља толико на то, да ли је такав обичај добар или рђав, колико се чуди томе, како су људи могли доћи на такву мисао, јер му сво то изгледа као нека наказа, до које је могла доћи само задивљала и особењачка памет. И доиста, таква би памет изгледала и дивљачка и особењачка, кад би ова уопште била памет појединца. У ствари такви су обичаји производи столећа, као што су на пр. римско право или енглески устав. *Један* човек па ни једна генерација нису их могли измислити; само низ генерација, од којих је свака, васпитана у обичајима генерације пред собом, осећала потребу за једним истим, могла је доћи на такву мисао. Дивљаци *мазе*, тако да се изразим, своје омиљене обичаје и чувају их, као што се чувају омиљене животиње; али векови су потребни зато, да се напослетку из стицаја сродних привлачења и истоветних одбијања створи какав народни карактер.

Још један узрок припомаже томе. У ранијим периодима цивилизације смртност у доба детињства врло је велика, тада је она по себи једна врста одабирања; дете, које је најспособније да буде добар Спартанац, највероватније је да ће преживети године детињства спартанског. Навике племена намећу се детету; ако је способно да их прими и да им подражава, оно ће остати у животу; ако не може, оно ће умрети. Подражавање, онакво какво народе у првобитном стању образује у једну једнолику масу, дејствује, истина, кроз цео живот, али оно дејствује у првом реду на оне облике, који су за то најподеснији и према лицима за то пробраним. По мом мишљењу, вероватно је у том погледу и извесно одабирање од стране самих родитеља, које, дејствујући на тај исти начин, доприноси одржању оних јединака, које се допадају. Она деца, која својим оцевима и мајкама највише задовољења пружају, биће без сумње најбоље негована и имају највише изгледа да се одрже у животу. У смислу још грубог начела, они су љубимци, „нада“ племена, који ће према обичајима и наклоностима племена највише послужити на част племену. Дете, које даје највише задовољења, најбоље се и чува, и оно ће после и бити најспособније за одржање оног типа, који у то доба и у том племену постоји.

При свем том, мишљења сам, да ће се тешко веровати томе, да се једна тако утврђена, тако јако обележена готово физичка особина, какав је по себи народни карактер, може приписати тако незнатним узроцима, као што су подражавање омиљеним и гањањем омрзнутих навика. У ствари, народни карактер је само име за збир више или мање општих на-

вика. Такво подражавање или гањање опет, кад дејствује у току многих генарација, повлачи за собом знатне физичке последице. Начин мишљења родитељâ прелази у извесном степену и физички на децу. Временом се мора створити и развити извесан утврђени тип, само ако узроци, које сам изложио, могу опстати ничим неспречени у своме дејствовању.

Као што сам већ казао, овим редовима није намера *да објасне* постанак расâ већ постанак народâ или, ако се хоће, племенâ. Радо признајем, да нема тог подражавања омиљених и одбијања омрзнутих обичаја, које би било довољно да објасни грубље, крупније противности у људској природи. Таква средства тако би исто била у стању, да од брамина направе Црнца или од Енглеза црвенокожог Индијанца, као што би било могуће опрати мрље на леопарду или с Црнца скинути његову црну боју. Ту мора да су садејствовали још и други много јачи узроци, иначе не би никад могле постати тако велике разлике. Слабији узроци, којима се ми овде бавимо, могли су створити разлике између Грка и Грка, али нису могли створити грчки народ. Ми нисмо у стању показати, где је граница у томе погледу, али је јасно, да такве границе има.

Кад разгледамо најстарије споменике човечанства, видимо, да су ти карактери међу расама у то доба тако исто јасно исказани, као што су и данас. Најстарије слике и скулптуре показују нам ондашње противности неједнаких типова тако исто оштро и јасно, као што нам их показује посматрање овога живота. Докле год допиру историјске успомене, нема трага о томе да су такве разлике, какве постоје између Црнаца и Грка, између Папуанаца и црвеноко-

жих Индијанаца, између Ескима и Гота тек створене. Те су, дакле, главне разлике наша полазна тачка, и ми само трагамо за омањим променама, јер видимо само омање промене. А и било би врло тешко разумети, како би могао баш и највећи број таквих омањих промена претворити једног човека расе извесног типа у човека расе другог типа. За то има само два начина објашњења. Један је, по коме је свака од тих великих раса за се створена, онаква каква је: Црнци су још у почетку били Црнци, а Грци — Грци. Али то тако погодно исконско наочно стварање толико је пута већ понављано, а толико пута одбацивано, да вероватно врло мало озбиљних испитивача озбиљно верује у тај начин. Многи ће је међу њима узети као за сада најбољу претпоставку, али ће то бити као оно с војском, која је непрестано била побеђивана, па се опет мисли да ће бити тучена, ма колико била јака. Какво је тачно објашњење другог начина, тешко ми је рећи. У том погледу немамо још ослонца за поуздано тврђење. Највероватнија је теорија, коју је изнео Валас, да су одлике расâ живе сведоџбе времена, у коме човеков разум још није био у стању, као што је то данас, да свој живот и своје обичаје удеси према промењену месту становања, кад је према томе умирање међу децом било несразмерно велико, као што је то код првих народа који се селе и кад су само оне јединке (у неку руку као „чеда среће“) могле остати и успевати, које су се родиле са одољивом природом, т.ј. чија је природа одговарала клими и пределу, у коме су способни да се користе користима, које они пружају, а да сносе оне штетне утицаје, којима су изложене.

~~којима су изложене~~. По Валасу, Црнац је остатак расе, која је са своје тадашње незнатне способности прилагођавања могла опстати у унутрашњости Африке. Досељеници су умирали, докле нису били у стању да створе Црнце или нешто слично; тако су исто постали Ескими или Американци.

Тако је исто у то доба и сваки обичај, који би постао, а који би био такав да је заклањао, био од много већих последица, но ма кад доцније. Једно племе, које се држи скупа као какав чопор, а чији је вођа имао какве одлике, које су корисне а којима се може подражавати, ваљало је само да се у борби за опстанак угледа на то, па да обезбеди себи огроман успех у тој борби за живот. Такво је племе морало победити и опстати, јер је сложно и спремно, у сравњењу према осталим племенима, с којима се бори, а која су несложна и неспремна. Моја је претпоставка, да се у прадоба, кад човечје тело није носило још на себи све оне небројене отиске и трагове небројених претходних генерација, сваки нов обичај много лакше и поузданије могао ширити. У оно доба, кад је људска природа била много мекша и много обрадљивија, могле су јој се много лакше урезати одлике расâ, а опет тако дубоко, да се могу за вечита времена прочитати.

Али ја не присвајам себи право, да о тим стварима судим; ови редови, као што сам већ чешће пута изјављивао, говоре о постанку народа а не расе. Ја претпостављам свет састављен из разних раса, и хоћу само да покажем, како постају у свакој од њих оне разлике, које мање падају у очи. Пошто су већ дате велике хомогене фамилије народа, Црнци, Монголци, *Аријевци*, морале су се, као што сам огледао да до-

кажем, у свакој од њих појавити мање групе, које су се међу собом разликовале, а од којих су неке остале да трају, а неке су пропале. То су таласи у свакој реци расâ, који преламају њену површину, а трају док се не појави нова сила, која мења струју. Те слабије нијансе не само да се мешају међу собом, већ се мешају и с нијансама осталих раса. Докле је год људи, дотле ће се хиљадама пута једна река изливати у другу, бујна мешати са спором, мутна с бистром, и таласи и воде добиваће нове облике и нову боју, истина под утицајем оних, који су им претходили, али сасвим другог облика. А на нове масе утицале су опет старе силе спајања и одбијања, и над новом површином створен је нов, други свет. „Шарена је била одећа света“, како ју је Херодот први пут видео и описао, и на тај су начин, као што ми се чини, постале њене разноврсне боје.

Ако ми је пошло за руком да покажем, да су силе подражавања и одбијања биле оне, које су биле најглавније или бар које су у најзнатнијој мери допринеле образовању народних карактера, онда ће се моћи много боље разумети дејства околности, које обично утичу на исте, но што је то обично или но што је то могуће разумети према објашњењима по књигама. Ми знамо, да промена владавине или сеоба у другу климу подједнако дејствују на целу масу народа, и ми се питамо зачуђено (бар мени се то десило), како бива то дејство? Међутим, те промене не дејствују у први мах подједнако на све људе у једном народу, шта више на многе међу њима никако и не дејствују неко извесно време. Али оне стварају нове одлике и наговештавају последице нових обичаја. Промена климе на пр. од оне која изнч-

рава ка оној која јача, дејствује на исти начин. Сваки је осећа по мало, али они, који су најживљи, осећају је највише. Они раде и успевају, и њихова срећа покреће на подражавање. То исто бива код обрнуте промене, од предела који подстиче ка пределу који заморава. Они, који су по природи троми, у тим приликама изгледају, онако ништа не радећи, тако срећни, да се поред њих искваре и они, који су по природи вредни. Дејство, дакле, сваке знатније промене дејствује како у дубину тако и у ширину. Њено највеће, најјаче дејство испољава се на извесним, тако рећи приправљеним и погодним јединкама; у њима се јављају ресултати, који примамљују и тада обичајима, који су били кадри да такве ресултате створе, сваки и подражава. И на тај прост и мало приметан начин, као што ми се чини, бива увек процес постанка напретка или назатка народа уопште.

ЧЛАНАК ЧЕТВРТИ

Постанак народа

II.

Све теорије о прачовеку врло су непоуздане. По теорији еволуције постепеног развијања, мора се узети, да је човек имао заједничке претке са осталим приматима, првом врстом сисаваца у коју долази, поред човека, и више врста мајмуна. Али какав је тај заједнички предак био, то не знамо. Ако икада узмогнемо добити јасан појам о томе, то ће моћи бити само после дугог испитивања и мучног скупљања података, а од тога постоји једва слаб почетак. Међутим, наука је урадила нешто. Она нам не може показати нашег првог претка, али нам може испричати много о претку који у низу предака заузима врло велики ступањ. Ми не можемо себи никако (баш ни онда, кад безусловно усвајамо теорију еволуције) ни најмањи појам створити о првом човеку, али можемо себи створити какав такав појам о пред-преисторијском човеку, ако смем тако рећи, о човеку, који је постојао на неко време (како се можемо укратко изразити), на неколико десетина хиљада година пре историје. Учени испитивачи, чије се оштроумље и труд једва могу превазићи — сер Џон Лебок и Тајлор су међу њима најзнатнији — толико су скупили, средили и објаснили, да су дошли до сасвим новог појма о њему.

Ресултат тих испитивања, или ми се чини, ако то смем извести на свој начин, овај је: млађи преисторијски људи, они од којих смо нашли многобројне преостатке и којима имају историјски народи да захвале за многе своје старе, чудноватe обичаје („окамењене обичаје“ како бисмо их ми назвали, јер се они често налазе у правој цивилизацији, а тако им исто има мало места у њој, као и фосилима у слојевима у којима су), преисторијски људи у том смислу били су „дивљаци без утврђених обичаја дивљачких“. То ће рећи: да су као и дивљаци имали јаке страсти а слабу памет; да су као и дивљаци онај кратки занос дивљег уживања претпостављали тихом и мирном задовољству; да нису као ни дивљаци били у стању да после садашњости замисле будућност; да је као и код дивљака у њима урођено осећање за моралом, бар у најбољем случају, било врло непотпуно и грубо. Али у противности према данашњим дивљацима нису имали никакве заплетене обичаје, који су, онако чудни и бар по изгледу необјашњиви, давали правац целом људском животу. А разлози за постојање једне такве расе, која је и сувише одавна постојала, да би имала историје, али није толико стара, да за њом нису могли остати споменици, укратко су ови: прво, ми не можемо себи да замислимо јаку памет без умног усавршавања; преисторијски људи нису имали никаквог таквог усавршавања. Опи га не би никад могли изгубити, да су га једном имали; управо, невероватно је, да су читаве људске расе у најудаљенијим крајевима света (а које су уопште способне, да схвате бројање, јер га брзо науче) знале за *вештину бројања,* па је после биле заборавиле. Не-

вероватно је, да целе расе основне појмове обичног мишљења, обичну разлику између материјалних ствари и мислених, т. зв. философију Венијамина Франклина, могу заборавити, кад су за њу једном ма кад сазнали. Без нечег датог људска способност мишљења не може радити. Бакон вели: „људски разум мора грађу прерађивати“. Услед незнања најобичнијих знања, која су *нас* у основима мишљења толико поучила, колико сад знамо, преисторијски људи нису имали „грађе за мишљење“. Стога су њихове страсти, баш и на случај да страсти нису биле апсолутно јаче но наше, сразмерно опет биле јаче, јер је њихов разум био слабији но наш. Друго, стоји то, да би људске расе, које су биле кадре да за садашњошћу замисле будућност (па и онда, кад би се такви људи дали замислити без неког обученог разума), у борби народа имале тако огромну надмоћност, да их никоје друге не би преживеле. Једно једито племе у Аустралији, које би било способно за ту обазривост и које би је и употребило, несумњиво би освојило целу Аустралију, готово онако исто, као што су је Енглези освојили. Замислимо себи, да се једна раса дугоглавих Скотаца, која је протерана, пресели тамо; баш и кад би били тако необразовани као Аустралијанци, они би опет продрли од Торесова пута до Басове мореузине, у пркос отпору свију осталих Аустралијанаца. Цела би земља убрзо била у њиховим рукама, и то само у њиховим. Треће, можемо поуздано узети, да је морално осећање преисторијског човека тако исто непотпуно и неразвијено као и његов разум. У погледу морала, који потиче из савлађивања самог себе, вреди оно исто резоновање, које вреди и у погледу запостављања садашњости у

корист будућности, а са обзиром на разлоге корисности. Оба стоје у тако тесној вези с тешким умним замишљајима (а развијено осећање морала још у највећој мери), да је сасвим немогуће, да се њихово постојање може претпоставити код људи, који не могу више од пет избројати, који су имали само најгрубље и најпростије облике језика, који нису знали ни за какву врсту вештине читања или писања, који, укратко, нису имали „ни лонца ни чиније“ и који су, истина, знали да наложе ватру, али ван тих граница ни у ком правцу нису знали владати природом. Као што је развијена даљновидост, тако је и јако морално осећање при обичним преговорима тако опште-користан дар за људску расу, да се оно није могло изгубити сасвим, кад је једном већ било стечено.

Међутим, маса дивљака не зна ништа о оним моралним прописима, који су баш корисни по благостање њихова племена. Шта више, има много дивљака, који ни људски живот много не цене, који једва имају осећања за породицу и који се журе да побију све старе људе (не искључујући ни своје родитеље), чим постану немоћни и теретни, — који једва имају осећања за истину, и који, по свој прилици из наслеђеног вечитог страха, непрестано хоће да нешто сакрију и (као што посматрачи веле) радије лажу но што истину говоре; код којих је појам о браку тако слаб и неодређен, да је зато створено нарочито име „заједнички брак“ (у коме су све жене једнога племена заједничке за све људе, мушкарце тог племена). Кад се сад сетимо, од колике је спојне вредности за људско друштво и колико га снажи љубав према истини, љубав према родитељима, стална брачна веза, како је племе, које је имало те осећаје, морало

остала племена без тога потпуно и убрзо савладати, то ћемо лако схватити, колико је невероватно, да је велика маса племена у целом свету све те моралне помагаче за победу, да о другима не говоримо, заборавила и изгубила. Ако се о преисторијском човеку икакво поуздано мишљење може исказати, то је, да му недостаје потпуно осећање морала; јер се у томе погледу подударају сви доказни основи, који нам дају најновија истраживања о томе.

Али у томе погледу доказ није заснован *само* на најновијим истраживањима. Још пре толико година, казао је Цаует, да класичне религије имају трагове тог „пре-моралног времена“. И то је само један од оних случајева, у којима је тај велики мислилац, срећно изабраним изразом, исцрпао спорна питања, која тек наступају, годинама раније но што су се појавила, и у већем или мањем степену предвидео ресултат, до кога су морали доћи они који се препиру, пре но што је спор изишао на јавност. И доиста, за такве религије нема другог објашњења него то. Ваља нам само отворити Гледстонов спис о Омиру, да увидимо, с каквом одсудном одвратношћу мора гледати доба доиста морално на доба богова и божица Омирових; како се не да замислити, да би доба доиста морално могло тек створити их и затим се пред њима клањати; како је јасно (на пр. кад се једном објасни), да ми овде имамо посла са старинама, као што је какав енглески дворски костим или какав камени жртвенички нож, ствари које не би нико употребио као церемонијалне направе, сем оног који их је наследио, из времена кад није било ничег бољег. Није ни најмање противно ни нашим данашњим теоријама о моралном осећању, кад тако ми-

слимо о својим прецима. Теорија о непосредној, уређеној моралности, која би томе била највише противна, ту скоро је добила нов правац. Сад се већ више не тврди, да сви људи имају подједнако јаку развијену савест. Разуме се, да су тако нешто могли тврдити само плитки поборници њени, који одлике људске природе мало познају; ако се људи у чему разликују, то се они могу разликовати у утанчаности и нежности својих моралних осећаја, без обзира на то, како је то осећање у њима постало. Није нам потребно, да се чак до дивљака спуштамо, да дођемо до те поуке; ваља нам само говорити с нашом сиротињом или с нашом послугом, па да се довољно у том погледу поучимо. Ниже класе друштва у цивилизованим земљама, онако исто као и цело друштво у нецивилизованим земљама, немају оних нежнијих осећаја, које ми укупно називамо *осећањем* морала. Све то признаје данас и онај, који заступа теорију непосредности, урођености, а разуме свој посао добро, али ће додати, да, и ако степен моралног осећања код разних лица може разне јачине бити или је у ствари разан, само то осећање, у колико оно постоји, једнаке је природе. Он га сравњује с представом о броју, која је код извесних дивљака тако непотпуна, да они у ствари нису у стању даље бројити од три. Али до броја три њихове су представе о броју онакве, какве су и код цивилизованих људи. Ако уопште има непосредних, урођених представа, то ће несумњиво ту спадати појмови о броју. У њима је више но у ма чем другом исказана осетна потреба; било би цепидлачење тврдити, да је тај или онај морални осећај поузданији, но што је то, да пет и пет чини десет. Истине аритметичке, биле априорне или не, не могу се сазнати никако без

икаква искуства, а тако исто ни заповести морала. Ван питања је, да оне постају у животу и искуством, ма да се овде опет јавља тешко и старо спорно питање о томе, да ли један део од онога, што је њихова одлика, што се не налази у другим животним појавима, независно од сваког искуства, не ваља ставити на рачун сопствене силе ума.

Али ма да према овом излагању уопште изгледа, да је основана замисао, да је преисторијски човек, — онај бар преисторијски човек, о коме ја овде говорим, човек од неколико хиљада година пре но што је историја почела, а никако или бар не да би баш морао бити примитиван човек, — врло сличан данашњим дивљацима, то опет у другом погледу имамо толико исто и још у јачој мери разлога да узмемо, да је он био сасвим друкчији, но што је дивљак нашег времена. Данашњи дивљак све је пре но оно просто, наивно створење, како су га филозофи XVIII столећа радо замишљали; напротив, његов је живот скуп хиљадама чудних обичаја, његов је ум замрачен хиљадама необичних предрасуда, његови су осећаји вечито страховање услед свирепих празноверица. Сва свест данашњег дивљака *тетовирана* је, тако рећи, сликама свакојаких чудовишта, нигде нема ни једног чистог места. Али нема основа, по коме би се могло претпоставити, да је свест преисторијског човека била тако разривена и нагрђена; за стварање таквих обичаја, таквих предрасуда, таквих празноверица потребни су били, очевидно, читави векови. По својој природи, може се рећи, преисторијски човек је био такав као и данашњи дивљак, а разликовао се од њега само својим стеченим одликама.

Можда ће се против тога приметити то, да је човек, ако је и он постао из једне врсте животиња (као што тврде нове теорије развића, а које, и ако нису потпуно доказане, имају за се велику веровatност и значајне научне аналогије), морао имати испочетка животињске инстинкте; ти инстинкти морали су се изгубити постепено, и служили су за то прелазно време као заштита и оружје; тако би, дакле, преисторијски човек имао важна помоћна средства и осећања, која су му у борби за опстанак била корисна, а која данашњи дивљак не би имао. О првим људима, о првим створовима, који би се уопште тако могли назвати, можда је то тачно. Они су имали или су могли имати извесних остатака од инстинката, који су им били од користи у борби за опстанак и који су се поступно, како им је разум долазио, губили. Извесних инстинката поуздано нестаје онда, кад се разум докопа предмета њихова дејствовања. Она чудноватa „деца рачунџије“, деца, која својом вештином рачунања стварају читава чуда, која су по особитом урођеном дару у стању да рачунају с највећим сумама, губе понекад тај свој дар потпуно, кад се науче да рачунају по обичним правилима рачунања. На исти начин, као што сам чуо, може се човек опростити осећања стидљивости разлозима резоновања, само ако се потруди и ако покаже довољно издржљивости. А можда је и других инстинката нестајало на исти начин. Али то нема никакве везе с мојим разлагањем. Ја велим само то, да је таквих инстинката, ако су икад постојали, *нестало,* и да је било једно доба, можда врло дуго у сравњењу према нашем рачунању времена, у коме је преисторијски човек живео

као данашњи дивљаци, без икаквих важнијих способности и помоћних средстава.

Докази за то налазе се у великим списима сер Џон Лебока и Тајлора, о којима сам већ говорио. Ја могу овде навести само два. Пре свега је јасно, да је преисторијски човек имао онаква иста оруђа, начињена од кремена, каква употребљавају најнижи дивљаци, а тако исто стоји и то, да можемо пратити трагове редовног усавршавања у справљању и употреби њихових простих оруђа, које одговара ономе, што ми данас видимо, кад пређемо разне ступњеве културе код дивљака, од најнижег до највишег. А онда је непојамно, да је раса, у које су инстипкти, који су били довољни за одржање живота и подмирења њихових потреба, имала потребе за тако примитивним оруђем. Тâ, баш таква оруђа потребују само они врло бедни људи, који немају никаквих инстинката, и само они их и употребљавају, јер су дивљаци најбеднији међу беднима. Бар би било врло чудно, да баш иста оруђа употребљавају они створови, који се са својих утанчаних развијених инстинката могу назвати богатим. Такви би створови изашли на крај и без таквих оруђа, или би, кад би оруђа употребљавали, били у стању да начине и боља.

Друго, познато нам је, да је преисторијско доба у моралном погледу било доба велике распусности. Доказ је за то обичај, да се порекло одређује према жени, као што то још и данас бива код најпримитивнијих дивљака. „Сродство по мајци факат је“, рекло се већ, „а сродство по оцу само је мишљење“. И тај не баш углађен начин изражавања сасвим тачно обележава прилике у том погледу на нижим ступњевима људског друштва. У свима државама, које су

знале за установу ропства — (као некад у Риму, а у Вирђинији све до скора) то је био меродаван закон; дете је добивало положај мајке, без обзира на то кога је положаја сама мајка; нико не пита за оца; закон је узео једном за свагда, да се отац не може доказати. Ми, истина, немамо никаквих преостатака, који би то или уопште што год о моралу преисторијског човека сведочили; морални односи могу се описивати само на основу историјских споменика. Али једно начело преисторијских испитивања приморава нас, да оно, што је већ речено, применимо на морално стање преисторијских раса, ако признамо то начело. Јасно је, да сама та околност, што не постоји никакво обележје, које би онима, који га имају, у борби са осталим расама обезбеђивало велике користи, упућује на то, да прве расе таквог обележја нису ни имале. Кад би готово свуда и у сваком делу света било народа с једном руком, и кад би затим постепено било народа са зачецима друге руке, народа с половином друге руке и народа с готово потпуном другом руком, онда бисмо морали доћи до оваквог закључка: „Првобитна раса није могла имати две руке, јер су људи били у непрестаној међусобној борби, а како су две руке велика корист у тој борби, онда би људи с једном руком или с пола друге руке били истребљени у најкраћем времену, нити би се икад могли умножити у нешто већем броју. Општи недостатак средстава, која би била од значаја за ратовање, најбољи је доказ, да и преисторијски човек није имао то средство.“ Ако примимо то начело, можемо га тако исто опипљиво применити и у погледу брачне везе код праљуди. Чврсто организована „*породица*“ је заметак, из кога се најбоље развија

ратнички народ. У римској породици мушка деца су још од рођења васпитана под домаћим деспотизмом, који их је изврсно припремао зато, да се у доцнијем животу потчине војничкој стези, војној обуци и војничком деспотизму. Они су радо слушали своје вође, јер су били научени да слушају своје родитеље; они су покорили цео свет у мушким годинама, јер су они још као деца на родитељском огњишту неумитним поретком тако рећи запојени предањем о смелости и храбрости. Тако нешто није могуће код породичних група међу собом лабаво везаних (ако се оне уопште могу назвати породицама), код којих је у већој или мањој мери сумњиво, ко је отац, код којих се порекло не своди на њега, према томе, код којих ни имовина не потиче од оца, него код којих оно што ко има прелази на његове *несумњиве* рођаке по крви, на децу његових *сестара*. Народ, који је тако рђаво међу собом везан, који очинство не признаје као законско сродство, могао је бити, као бесвесна гомила, савладан сваким оним народом, који би имао само трагове или зачетке „очинске власти“. Према томе, да су први људи имали строге обичаје породичног живота, они не би допустили постанак *полу*-моралних народа ма у ком делу света, као год што то нису допустили Римљани у Италији. Они би таква племена победили, опљачкали, побили, пре но што су ова за њих и могла постати народи; — међутим, такви су *полу*-морални народи растурени по целом свету.

Можда ће се рећи, да тај закључак и сувише много доказује. Јер према њему не само људи нешто мало преисторијског доба, већ и апсолутно први људи не би имали утврђених породичних нагона; јер, ако би били слични већини, и ако не свима животињама

што су најближе човеку, то би их они морали имати. Прича се о једном афричком поглавару, да је он исказао своје негодовање према обичају верности према *једној* жени речима, да би то било „као код мајмуна“. Вероватно је, да су полуживотињски преци људи, ако их је икада било, имали инстинкат сталности, сличан оном који је тај Африканац, као и они који су му слични, изгубио. А како су они могли изгубити тај нагон, кад је он био тако користан? Одговор је прост; он се могао изгубити, ако је постојао као безразложно подражавање и обичај, а не као моралан и свестан осећај. А кад се јавила свест, тог обичаја, као и других безразложних обичаја, морало је нестати. Свест је сила од тако безграничне моћи, победни чинилац од тако несравњена дејства, да се, са обзиром на њено непрестано рашћење, слабљење корисних нагона није смело узети у вид. Јачи утакмичар побеђује у оба случаја, која претпостављамо; у првом раса јасне свести, али без слепог нагона, побеђује расу која има тај нагон, али у које није развијена свест; у другом случају раса с развијеном свешћу и јаким моралним осећањем побеђује расу, која има и свест, али нема јако морално осећање. Обоје је опипљива логичност.

Према томе има пуно разлога претпоставити, да су преисторијски људи у погледу полног морала, онако како га ми разумемо, били врло несавршени. Што се тиче појединости у погледу „прабрака“ или „непостојања брака“ (јер се напослетку цела ствар на то своди), несумњиво је, да је у томе погледу дискусији отворено широко поље. Са општих разлога смемо веровати, да су се људи у преисторијско доба морали борити, да дођу до жене и да је очувају, и *да је јачи* човек отимао жену слабијем; ако је жена била

верна и није марила за промену, онда би је нови муж тукао. Извесно је (као што је то још и сада у Аустралији), да је лепа жена прошла кроз доста таквих промена, и да су њена леђа показивала доста трагова таквих удараца. На том главном пољу људског делања (најопипљивијем, најлакшем за доказивање и према томе најзгоднијем као пример) преисторијски људи нису били толико неморални колико *без* морала. Они нису вређали никакво правило савести, јер нису били толико развијени, да би у том погледу осећали своју савест или да би им она ма каква правила прописивала.

Тај исти закључак даје се применити и на религију. Истина, овде наилазимо на много врло тамних тачака, како у погледу религије данашњих дивљачких народа, тако и у погледу оскудних података о преисторијској религији. Али је једна тачка јасна. Све дивљачке религије пуне су празноверица, које су засноване на извесној коби. Дивљаци верују, да су случајне појаве наговештавања будућих догађаја; они сматрају, да су извесно дрвеће, извесне животиње, извесна места срећна; верују, да су извесне и по облику и по садржини сасвим безначајне радње добре коби, а тако исто за друге, да су зле коби. Тако исто дивљак није у стању да тачно разликује добре и зле знаке божанства, као што бисмо ми рекли, ни божанство које је узрок добру или злу; догађај, који нешто наговештава, и онај, који то нешто проузрокује, за његову су памет у главном једно исто; да се они разликују, потребна је далеко јача памет, но она којом располажу дивљаци. У осталом, сасвим је природно, да они тако мисле. Они играју, тако да се изразим, игру живота, не знајући ње-

них правила. Они немају никаквог појма о неком природном закону; ако би хтели да лече каквог болесника, они немају ни појма о каквим на науци заснованим средствима. Што они употребљавају, то је засновано на пуком случају. Средства, која су данас најкорисније, пронађена су често тим грубим емпиричким путем. Шта би било мање вероватно — или о чему би бар преисторијски човек био мање у стању да дâ умесне разлоге — него то, да извесни минерални извори умирују ревматичне болове или брзо залечују ране. Па опет случајно познавање невероватног дејства лековитих извора по свој прилици толико је исто старо колико и ма каква друго поуздано лекарско знање уопште. Јер не подлежи никаквој сумњи, да су ти извори у први мах опробани и нађени услед каквог срећног случаја, услед тога, што је какав болесник, и не мислећи на то, употребио их и неочекивано брзо оздравио услед њихове употребе. Случај, који их је у таквом једном случају срећно извео, у хиљаду других их је завео. Једном је какав војни поход био успешан, о коме је решено да се предузме под каквим старим дрветом, и од тога времена то је дрво добре коби и свето. Други поход био је несрећан: преко његова пута је прелетела сврака, и онда се рекло да сврака значи несрећу. Каква змија прешла је пут каквој војсци; војска је извојевала сјајну победу, и по томе змија је била знак велике среће и (што дивљак не може од тога разликовати) моћно божанство, које доноси срећу. Стара лекарска наука такође је бесмислена и безразложна; још при крају Средњег Века било је пуно празноверица, које су се заснивале на каквом срећном случају. Збирка рецепата, која је издата

под надзором главног надзорника архива, кипти бесмислицама, како бисмо их ми назвали. По једном таквом рецепту једна се болест, ако се не варам грозница, лечи на тај начин, што се болесник метне између две половине од зеца и голуба, скоро закланих. Читаоци списа *Живот Валтера Скота* сетиће се, како му је један од његових обожавалаца предлагао, да би га излечио од запаљења црева, да преспава целу ноћ на 12 углачаних каменова, које је с тешком муком био прикупио из 12 потока, што је, по његову веровању, био поуздан и ненадмашан лек за такве болести. Скот му је одговорио сасвим озбиљно, да се преварио у дејству тог лека и да он нема никаквог успеха, док се не завије у сукњу удовице, која није никад зажелела да се преуда; како се, као што изгледа, није нашла таква удовица, то се Скот спасао тог лека. Ништа не може бити јасније од тог примера, да код оваквог начина лечења нема никаквих разлога; помисао, да се и такав начин лечења употреби, могла је потећи, дакле, само из срећног стицаја случајних околности. То није било тако лудо и бесмислено, како бисмо ми били склони да сматрамо. Лежање између две половине зеца и голуба било је a priori и за неискусан ум исто тако лек као и пијење какве минералне воде. Оба лека употребљена су кадгод; оба су једном помогла, т.ј. оба су у први мах или у некој другој значајној прилици изазвала знатно побољшање; једина је разлика међу њима у томе, што исцељива снага минералне воде трајно дејствује, а близина зеца или голуба просечно остаје без успеха, јер исцељивање наступа у случајевима, и у којима то средство није употребљено, као и у случајевима, у којима је употребљено.

Одлика је умова, који се потанко баве о посматрању појава којима не знају узрока, да измудрују какав басновит додатак или да их схвате као чудну последицу среће или несреће, и да се од тог тренутка од тог дометка боје, ако доноси несрећу, или да му се радују, ако доноси срећу. Сви се дивљаци налазе у том положају и мађијоничко дејство необичних појава, које прате догађаје, а које доносе особиту срећу или особиту несрећу, један је од главних извора дивљачких религија.

Коцкари су још и данас, у погледу изгледа за своју игру, у том истом положају, у коме су дивљаци у погледу главних догађаја свога живота. А ми сви знамо, како су сви коцкари пуни предрасуда. И данас врло осетљиви играчи виста имају извесно веровање, и ако не тврдо убеђење, да „девојка у црној боји значи срећу“, док, напротив, чућемо их, где псују готово гласно, ако им је адут четворка у пику, јер она доноси несрећу. Одрасли играчи, разуме се, имају и сувише образовања, и сувише памети, да допусте да такве мисли преотму маха у њима; они их се стиде, и ако их се не могу сасвим отрести. Али деца су сасвим у том истом положају, у ком су дивљаци, јер је њихова уобразиља још осетљивија, а не знају још за убедљиво искуство фактичког света. Бар се ја сећам тога, да је у једном друштву малих играча карата, међу којима сам и сâм био, постојало нарочито веровање у једну карту, коју смо звали „лепа карта“; она је била боље и у већој величини нацртана но остале карте. Ми смо веровали, да је она највише у стању да „донесе срећу“; ми смо се отимали о њу (разуме се, кад наши старији нису били ту); за њу смо давали

оном, који је био тако срећан, да је има, у замену многе друге карте, а горко бисмо плакали, ако би случај у игри донео са собом, да је изгубимо. Можда ће когод наћи, да ово није требало ни да помињем као нешто безначајно; али ми данас налазимо, како данашња модерна наука учи, да су та ситна, узгредна факта од велике вредности. Не устежем се да тврдим, да врло учена и врло опширна објашњења о извесном племенском божанству, о каквој животињи, која натприродним начином пази и чува племе, по мом схватању, ни из далека се не приближују истини, као оно просто објашњење, које имамо у оној причи о „лепој карти“ из мога раног детињства. И то је сасвим природно; један достојанствен научењак одвојен је од првобитног начина мишљења читавом досадашњом људском културом, док је једно дете примчиво за утиске, и по својим мислима му је близу, да не може бити ближе.

Најгоре је код тих предрасуда, што оне лако постају, а тешко се потискују. Један једини срећан случај створио је многе мађије и многе идоле. Шта више, ја сумњам да је било потребно и да такав срећан случај наступи. Ја сам уверен, да кад би какав старији дечак казао: „лепа карта извесно доноси срећу“, да би му сви млађи дечаци веровали, и после недељу дана била би „лепа карта“ готов идол. Тако исто ја себи замишљам, да је какав старац каквог племена, најстарији чувар меродавног искуства, вршио такав исти утицај на стварање предрасуда. А кад би оне једном постале, било је врло тешко искоренити их. Ако би когод казао, да амајлија има сасвим поуздано дејство, да увек дејствује, кад се употреби, лако би било оборити такво тврд-

ђење; али нико није казао, да „лепа карта“ *увек* доноси срећу; каже се само да је то обично, и да онај, који је има, пре има среће него иначе. Био би потребан дуги низ статистичких таблица о резултатима игре, па да се такво тврђење потпуно побије; а у доба када би се такве забелешке могле водити, људи су одавна прешли преко таквих предрасуда, и није им ни потребно њихово сузбијање. Осим тога, у многим случајима, у којима се у амајлије и предсказања верује, тешко би било саставити такве таблице, јер се не би могли прикупити потребни подаци, а прерани оглед, да се предрасуда сузбије уочљивим примером, може лако одвести томе, да се она баш утврди. Франсиз Нумен дао нам је о томе један значајан пример у свом важном извештају о искуствима, која је као мисионар стекао у Азији. Кад се спремио за полазак за далеки и доста опасан пут, његове слуге, урођеници, наместиће једној мазги једну узану врећу око врата, која ће их својим мистичним одликама чувати на путу. Како се пијаца, с које су полазили, напунила светом, и како га је цело варошко становништво испраћало, Нумен је мислио, да је дошла повољна прилика, да обори ту предрасуду. Почне дуго говорити и објашњавати, што је могао боље на арапском, и напослетку пресече врећу на ужас свију скупљених. Али, као што то често са собом несрећа донесе, та мазга није пошла ни тридесет метара, кад се заглави једном ногом у рупчагу и сломи ногу; урођеници су, разуме се, били уверени у чудотворну силу вреће и рекоше му: „Сад видиш, шта бива с неверницима“.

Једна је тачка, која је у погледу таквих предрасуда *овде* за нас важна, а то је штета, коју оне

у војничком погледу за собом повлаче. Народ, којим би владале такве предрасуде, био би побеђен народом, који би му у сваком другом погледу био раван, али не би имао тих предрасуда. У историјско доба имамо примера, да је паника услед помрачења сунца код војске изазивала пропаст њену, не дајући јој да учини оно, што је требало да учини, или гонећи је на нешто, што јој је донело несрећу. У класично доба, кад су та предсказивања поштено тумачена и кад се још нису била изметнула у просте обмане, она су бивала често врло опасна. А у којој ли је мери морало бити то код дивљака, код којих је цео живот зависио од таквих предсказања и чудеса, који морају за све питати своје чаробнике, који услед неког сасвим случајног догађаја ударају овим или оним правцем, који, баш и кад би умно били способни да склопе утврђени ратни план (а има дивљака, који су у вештини ратовања одмакли више но у ма каквој другој), не смеју да га изврше, јер их је какав незнатан догађај, који им изгледа као неко предсказање, збунио и заплашио. Вера, која верује у предсказања, несрећа је у војничком погледу; она води пропасти народ с таквом вером у борби с народом, с којим се мора борити, иначе њему равним, али чија је вера без оваквих предсказања. Да нису, дакле, сви без разлике праљуди, или бар највећи део њихов, имали веру *без* предсказања, мучно да би се игде јавила, или могла јавити, религија с предсказањима, јер би огромна већина својом великом војничком надмоћношћу растурила и уништила незнатну мањину. Међутим, ми налазимо баш обратно, да се таква вера свуда, где је постојала, одржала. Сви је дивљаци имају и у већини цивилизација ми јој налазимо најја-

сније трагове. Несумњиво је, дакле, да је преисторијска религија била слична религији данашњих дивљака, као и то, да се она састојала поглавито у посматрању предсказивања и обожавању животиња и ствари, који доносе срећу, као неке врсте оваплоћених, сталних предсказања.

Можда ће се овде, као и код показаних моралних недостатака преисторијског човечанства, рећи, да ни једна раса не би усвојила такву религију, кад би она била за њих одиста тако штетна и пропасна. Али она је за једну расу пропасна само онда, кад се ова бори с расом, ксја јој је иначе у свему другом равна. Замишљени проналазак таквих предсказања — што није била никаква необична ствар, јер је то било тако исто могуће, као и горе поменути проналазак лековита биља или лековитих вода — било је дело на свој начин. Морамо, дакле, претпоставити, да су расе, које су веровале у предсказања, знаке и чудеса, биле умом надмоћније од других раса, јер су оне победиле и дошле до власти у свима деловима света.

И тако ми можемо остати при својој поставци, да је преисторијски човек у главном био дивљак као и данашњи дивљаци, у погледу морала, умних тековина и религије; али да се од данашњих дивљака разликовао у томе, што још није имао времена, да у своју природу унесе оне рђаве одлике, а свој дух да запоји оним штетним представама, онако дубоко као што су могли данашњи дивљаци. Они су имали пред собом векове, да утврде то своје обележје, а примитивни човек био је млађи и није имао тог времена.

Изгледа, да сам и доказ за тај завршни закључак без потребе развукао, али сам то учинио због

његове велике важности. Ако га пак примимо, онда нас он може повести многим важним закључцима. О некима сам раније већ говорио, али хоћу да их овде још једном наведем.

Прво. Отуда можемо извести, за чим су, тако рећи, били људи пре историје; они су били за тим, тако да се изразим, да *умно очврсну* — да створе сталне навике, да познаду да је равномерно уживање боље од претераног, да умеју претпостављати, кад треба, будућност садашњости. Једном речи, да створе све оне духовне припреме, без којих цивилизација не би никад могла почети и без којих би, баш и кад би почела, морала пропасти. У првобитном човеку било је за то претпоставака тако исто мало, као у једног данашњег дивљака, али он је био способнији од овог за то, да дође до њих и да се образује за њих, јер је његова природа била још мека и за све примчива, а спољне његове прилике, ма колико да то изгледа чудно, могле су бити повољније за стицање цивилизације, но прилике у којима се налазе данашњи дивљаци. Свакојако, преисторијско време утрошено је на то, да се људи оспособе: да пишу историју, и да имају што ће у њу унети, кад је буду писали (а ми видимо, како је то ишло).

Две су припремне појаве, које одиста изгледају, да се не могу пронићи. Прва је чудна појава, како су главне људске расе постале; оне су постојале од најранијих времена изузимајући укрштене расе; нове се расе од тога времена нису образовале. Тај процес је у најранијим вековима био необично жив а у доцнијим необично спор. Разлике, какве постоје између аријске, туранске, црначке, црвене и аустралијске расе, укупно

узевши, веће су но ма која разлика, коју могу створити код данашњих људи узроци, који данас дејствују. Стога је врло велика вероватност за мишљење (које данас заступају велики ауторитети), да су те разлике постале пре но што је природа људска а нарочито пре но што су људски дух, људска способност прилагођавања добили свој садашњи облик. Тако исто још једна друга одлика, која је претходила цивилизацији, бар мени се чини, мора да је из ранијих времена наслеђена, ако би се теорија природног развића показала као истинита. Мени је бар немогуће да замислим, да су људи, који су у свему слични данашњим људима, могли проводити живот без икакве породичне везе, макар и лабаве, у облику група повезаних међу собом по мајци и са извесним зачецима везе и по оцу, па ма те групе биле, као оно животиње у чопорима, под влашћу једног више или мање сталног вође. Не можемо себи ни на који начин замислити процес, којим би човек, овакав какав нам је познат, могао тај корак учинити тек у доба цивилизације. И то је она велика корист од теорије природног развића, која нам допушта, да ту тешкоћу пренесемо у период, који цивилизацији претходи, у доба кад су вероватно други инстинкти и друге силе, које се разликују од данашњих, томе приномогле, а које ми себи никаквим напором маште не можемо представити. У сваком случају ја овде претпостављам, да су оба та корака у људском развићу већ учињена и да су обе погодбе испуњене.

Ако то признамо, онда је све остало простије. Најпотребније је то, ако се тако може рећи, стварање силе, која је у стању да извесан животни закон наметне, која на основу тог закона ствара

будућност, која се даје предвидети, која је у стању да створи убеђење, да је мудро, да се тренутно, јако уживање жртвује будућем, трајном, дајући уз то јемства, да ће учињене жртве наћи своју награду у будућности. Разуме се, да тиме нећу да кажем то, као да ми у најранијем друштву можемо да нађемо власт, која би се у свом раду управљала према тим мотивима. Морало је проћи много векова, док се могло помишљати на схватање таквих мотива. Ја мислим само то, да је за најраније друштво таква једна власт била једна од најпречих потреба и да је дејство такве власти имало означене последице, ма да она ни сама није била свесна тога, и ма да би јој то било сасвим све једно.

Свестан циљ најранијих друштава једва да је био тај, да бар у последњем реду заштити живот и имање, као што је то теорија XVIII столећа претпостављала. Том смеру нису тежиле државе ни у рано историјско доба, ни у својој младости, а још мање у своме детињству. Сер Хенри Мен поучио нас је, да први предмет правног живота није била лична својина појединца, већ заједничка својина извесне породичне групе. Оно, што ми данас разумемо под приватном својином, тешко да је постојало у оно доба, или је, ако је и постојало, постојало у тако незнатној мери, да није било ни од каквог значаја, отприлике као оно, што данас мала деца називају нешто својим, али знају да то није њихово и да им се може у свако доба одузети, јер на то немају никаквог стварног права. Такве је природе било наше најраније право својине, а наше најраније право учи нас томе, да су сви чланови једне породичне групе потпадали под власт породичног старе-

шине. У колико се тицало поједине личности, то нити његова својина нити његов живот уживају какву заштиту. А то нам показује, да је првобитним друштвима недостајало још нешто ван оног, о чему мислимо да нам у данашњим друштвима нашим недостаје.

Нећу ни мало претерати, ако кажем, да је најважнији моменат у најранијем законодавству тај, да је оно уводило *обреде, који су доносили срећу*. Избегавам да их означим као религиозне обреде, јер би ме то увукло у препирку о сили или уопште о постојању најранијих религија. Факат је, да нема ни једног дивљег племена, које не би веровало у срећан удес; тако исто нема ни једног, које га не би примењивало на цело племе, у коме не би сваки његов члан веровао, да каква његова радња или другог ког члана не би могла бити несрећна или дејствовати као „проклетство“ за цело племе и донети несрећу не само њему самом већ и свима осталим. Ја сам већ раније толико говорио о веровању у добру коб и његову природном начину постанка, да о томе не бих имао шта више говорити. Али морам још додати, да се за појам „среће“ пре свега везује појам њене преношљивости. Она није везана, као оно што је који заслужио, за учиниоца. Има још и данас људи, који у својој кући не допуштају, да тринаесторица седну за сто. Они се не боје лично за себе, већ се не могу отрести мисли, да би се коме од гостију могло што догодити. То је оно, што Тајлор назива „преостацима“ ранијег културног живота. Та избледела веровања у заједничку обавезност све тринаесторице један је мали преостатак, један остатак који ишчезава, оног великог начела заједничке пове-

заности у погледу добре или зле коби, која је у свету играла тако велику улогу.

Трагови тога безбројни су. Тешко да ће бити и једног путописа по нецивилизованим крајевима, који бисмо узели у руке, а у коме не бисмо читали „хтео сам учинити то и то, али не могох, јер су урођеници мислили, да ће то донети несрећу њихову племену“. На пр. Галтон није готово могао исхранити своје људе. „Дамари“, вели он, „имају у погледу меса читав низ предрасуда, које су врло незгодне. Тако, прво, свако племе па и свака породица забрањује клање стоке извесне боје; дивљаци, који воде своје порекло „од сунца“, не смеју јести овце извесне шарене боје, док то не стоји за оне дивљаке, који воде своје порекло „од кише“. „Како има пет или шест таквих разних порекала“, продужује даље Галтон, „а ја сам имао људе готово из свију племена, то нисам могао заклати овцу, од које би смели сви јести.“ Међутим, није могао непоједено месо сачувати, јер је друга нека предрасуда наређивала, да се месо мора раздати; нити је могао млека куповати, које је тамо главна храна, јер то забрањује нека трећа предрасуда. И тако је то ишло у бескрајност. Учинити нешто, што повлачи несрећу, било је по њихову схватању тако исто опасно, као кад бисмо ми нешто метнули на се, што би привукло електричну струју. Јер нисмо уверени, да не би отуда наступила каква штета, не само за појединца, већ и за све оне који су у његовој близини.

Није ми потребно нарочито истицати, да су та стања заједничке обавезности код најранијих историјских народа за модерног испитивача једна од најзанимљивијих појава. Вера се већ у велико уз-

дигла над појмом просте добре коби, зато што постоји сасвим одређено веровање у богове или у једног Бога, који би се могао овом или оном радњом увредити. Но од ранијег ступња развића остао је карактер казне, који не прави никакве разлике. Проклетству је изложен не само онај, који је повредио херме, но и сви Атињани; не само онај, који је обесветио свете обреде божанства Bona Dea, већ сви Римљани, — и тако то иде кроз целу стару историју. Снага тог општег страха позната је сваком. Не само да је била већа од страха за имањем, већ је била неизмерно већа, и било је сасвим природно да буде већа. Страх од природних сила или бића, која управљају тим природним силама, природно је много већи од сваког другог страха, јер су те природне силе јаче од свију других сила. Ако је какво племе или какав народ стекао веровање, да ако се учини каква год радња, какав год низ радња зле коби, т. ј. таквих које доносе велику и огромну одговорност свима, онда ће то племе или тај народ гледати, да такву радњу спречи више но ма какву другу. Они ће напустити најомиљенијег поглавицу, ако би он случајно томе био крив, као оно што су морнари у сличној прилици урадили с Јоном.

Разуме се, ја нећу да тврдим, да је то тако чудно умно стање једини извор ранијих обичаја. Напротив, човек се с више права назива животињом, која ствара себи навике, него што има обично оправдања у називима такве врсте. Ма у ком правцу да човек нешто једном предузме, он је склон томе, да то понови; ако би то више пута учинио, он ће имати велику склоност, да то поново учини и, што још више значи, и велику склоност, да и друге наведе да то

исто учине. Он преноси своје навике примером и поуком на своју децу. То данас вреди о људској природи и то ће, без сумње, вредити увек. Али оно, чиме се прва друштва одликују, то је, да се над тим навикама, раније или доцније, разастре и нешто, што им даје значај готово ванприродне светиње. Цело друштво је обузето мишљу, да ће, ако се стари племенски обичаји повреде, наступити неизмерна штета, на начин који се не да ни замислити. Као год што данас људи мисле, да ће свако дело морати изаћи на видело, и да сваки велики злочин мора за собом повући земаљску казну, тако су људи ранијих времена веровали, да за сваком повредом освећена обичаја мора доћи и извесна одмазда. Још и данас је за полуобразоване расе врло тешка замисао, да какав договор вреди или да је закључен, ако није у вези с каквим наслеђеним обичајем. Сер Хенри Мен даје о томе врло значајан пример у свом последњем делу. Енглеска је влада подигла у Индији на многим местима нове и велике канале за наводњавање, на које ни једна стара индијска управа није ни помишљала, и оставила је, већином, сеоским општинама урођеничким, да оне саме одреде, колико ће удела воде доћи на свако лице у општини, и сеоске власти су према томе издале врло тачне прописе у том погледу. Али је при томе значајно то, да ти прописи ни у ком случају нису казивали, да потичу из личног ауторитета њихова оснивача или оних, који су их саставили, нити да се оснивају на разуму а не на каквој светињи; тако исто они сматрају, да су ови прописи потекли не из разлога правичности, већ су се увек, као што су ме уверавали, заснивали на каквој измишљотини, те да се тако извесни обичаји у погледу распоређи-

вања воде представе као да постоје одвајкада, ма да се никад пре тога није ни помишљало на вештачко довођење воде. Тако је тешко било тој старој раси, да себи замисли закон, који би обавезивао, а не би постојао од старине.

Брзо образовање група, које стварају обичаје, у првобитном друштву морала је веома много потпомоћи лакоћа, којом се друштво онда делило. Већи део света, на пр. цела тадашња Европа, била је покривена исконском шумом; људи су у то доба заузимали врло мало места и склоништа. Био је мален број тих места, а како је број људи растао, није им више стизао, те су се они, који су се приновили, морали селити. Услед тога је сељење трајало непрестано, и било је једна потреба. Те особе не наличе на особе нових времена. У то доба није било ни онаквог осећања према својој старој постојбини, какво имају Американци, поред све своје праве или привидне мржње према данашњој Енглеској, као политичкој целини. Тада није било никаквих организованих саобраћајних средстава између раздвојених делова једне исте групе; они, који су једном напустили домовину, напуштали су је за увек; они нису остављали за собом никакву трајну успомену, нити су носили какву успомену. И сâм језик, после једног или два појаса, био је у новом племену друкчији. Како није било никакве писане књижевности и никакве мешавине језика, то је језик таквих делова морао постајати разноликим (језик таквих заједница мења се непрестано) и мењати се у разним правцима. Једна врста узрока, догађаја, веза, утиче на један део њихов, а друга на други; религиозне разлике јављају се брзо, а оне разлике, које филолози називају ди-

јалекатским разликама, постају често праве и трајне разлике: тада није више могућа никаква размена мисли живом речи. Раздвојене групе ускоро имају своју постојбину, стварају себи нове обичаје, и имају своју засебну „срећу“.

Тој лакоћи стварања нових јединења ваља захвалити, што се свет већ није одавна „искварио“, али она једина не би била довољна; непрестани ратови, о којима сам толико говорио у чланку „борба и чему она служи“, били су такође врло потребни. Они су својим непрестаним уништавањем старих облика и својим трајним увођењем нових елемената прави обнављачи друштва. И општој одвратности, без обзира на то да ли је погрешна или умесна, према мешовитим или недовршеним расама, у погледу укрштања првобитног друштва, нема места. Као што је вероватно, свака је од великих првобитних раса заузела свој део света (онако, као што животиње и биљке имају своје појасе), па је онда мешавина наступала у огромној количини, између људи разних племена али једне исте расе, а то неће нико сматрати да је зло, већ да је врло корисно.

Уопште узевши, победиоци су увек бољи од побеђених (а боља својства тог првобитног друштва, више или мање, војничке су одлике). Али они нису много бољи, јер су први ступњеви на степеници цивилизације врло стрми, и захтева се врло много труда, да се уз њих узиђе. И то је оно, што баш треба да је тако, ако се хоће да победиоци утичу брзо и корисно на побеђене. Пример са Енглезима у Индији показује, ако уопште што показује, да једна врло цивилизована раса често не успева да изазове знатан утицај на расу мало цивилизовану,

што је према њој сувише добра и сувише различна. Обе не могу да ступе у међусобну везу: добре одлике једне не цени она друга; схватање обичаја једне није и схватање друге. Више биће није нити може бити углед нижем бићу. Ово последње не би се могло удесити према првом, не би могло, кад би се хтело, а и кад би се хтело, не би могло. Последица је тога та, да су обе расе дуго живеле једна поред друге „тако близу, а опет тако далеко“, да су се свакодневно виђале, да су непрестано мењале своје површне мисли, али су у души остале одвојене читавим једним веком цивилизације, те тако су врло мало узајамно утицале једна на другу. Али у рано доба није било тако великих разлика, и победилац, који је нешто више стојао изнад побеђеног, могао је лако побеђеног унапредити, направити бољим.

У унутрашњости таквих за извесне обичаје везаних група ствара се народни карактер. О њему је било опширна говора у једном од ранијих чланака. Услед тога, што се они чланови њихови, који се не покоравају, кроз читав низ генерација стално искључују, а они, који се покоравају, претпостављају и награђују, првих све више нестаје, а ови се други све више множе. Већи део људи понајвише се угледа на оно, што види, и задржава тон онога, што чује, и тако се ствара један утврђени тип, један истакнути карактер. Али тај процес није само чисто духовне природе. Ја не могу, па ма шта против тога наводили највећи ауторитети, да не усвојим, да при расплођавању људи није садејствовало несвесно одабирање. Да није било таквог ни свесног ни несвесног одабирања, откуда би могле постати оне разне врсте, које су могле само тако постати, и ако их

ми називамо народима? У друштвима, која се слепо држе наслеђених обичаја, они карактери, који им не одговарају, прво се саломљавају, затим постају учмали, затим болесни и напослетку умиру. Један Шелеј не би могао живети у Новој Енглеској, а раса Шелеја била би немогућа. Галтон је једном изјавио жељу, да се врсте људске подижу вештачки, спарујући људе извесних карактерних одлика са женама истих одлика. Али је природа несумњиво још од незапамћених времена тако радила, а највише код најдивљијих народа и у најдивљија времена. Природа је одузимала смелости неспособним члановима таквих група, одузимала им је на тај начин њихову пуну снагу или их је уништавала, ако су били слаби. Спартански карактер створио се само тако, што су само људи спартанског духа могли издржати спартански живот. Најранији римски карактер постао је на тај исти начин. Могуће је, да би се сви истакнутији народни карактери могли на тај начин свести до једног времена строге, свеопште дисциплине. У новијим временима, у којима је друштво постало трпљивије, нови народни карактери нити су такве јачине, нити тако истакнути, нити тако једнолики.

С таквим схватањем преисторијских времена у стању смо:

Друго, да разумемо и да објаснимо себи постанак најстаријих и најчуднијих друштвених аномалија, — аномалије, која је међу првим стварима, о којима нам историја прича, — аномалије постојања народа подељених у *касте.* Ништа није на први поглед чудније, него слика оваквих заједница, у које изгледа да су разни народи повезани међу собом уједно, и од којих сваки има своје законе, а који

не поштују законе другог. По начелима, која смо поставили, ако су тачна, то су управо народи, који имају највише изгледа да трају и имају највише превага у раним временима, и не само да се одржавају већ и побеђују и уништавају друге. Карактеристична је потреба раног друштва, као што смо видели, строга навика и обавезан, принудан обичај. Али појамна је последица тога и неизбежно зло: монотоност друштва; нико не може да се много разликује од својих суграђана, нити може своје одлике развијати. Таква друштва морају очевидно бити слаба, јер нема разноликости међу њиховим члановима. Међутим народ, подељен у касте, разнолик је и сложен, и има способност садејствовања разноликих људи, на начин који одговара разним друштвима, а што је доцнијим временима један од најглавнијих успеха цивилизације. У примитивно доба нарочито је потребна деоба у војничку и свештеничку касту. Ма колико да данас нису омиљене свештеничке владавине и ма колико да оне данас не заслужују да буду омиљене, мора се опет признати, да су оне положиле прве основе науци и да су је оне вековима одгајивале. Класа, која се истицала у умном погледу, могла је у оно доба постојати само у том случају, ако је владало убеђење, да ће сваки, који би јој нанео вреда, неминовно бити кажњен божанством. У тој су се класи поступно чинила открића и поступно је сазревала нека врста умне дисциплине. Али таква су друштва, сасвим природно, без ратничких врлина, а предрасуда, која свештеника од његових штити, да не буде убијен, ништа му не помаже у сукобу са странцем. Има много народа, који не презају од убиства непријатељских свештеника, а толико је свештеничких цивилизација

пропало, пре но што су се потпуно развиле. Док таква једна цивилизација не пропада, ако уз њу постоји каква ратничка каста, и ако је принуђена да је брани. Шта више, таква једна цивилизација тиме стиче све оне користи, које јој обезбеђују дуго трајање. Мудраце подржава ратничка мишица.

Да је стварање таквог једног народа с кастама тешка ствар, даје се лако замислити. Вероватно је, да је један такав народ могао постати само у земљи, која је више пута освајана и у којој се границе сваке касте поклапају у главном с границама разних слојева победилаца и побеђених. Али, као што видимо, кад такав један народ једном постане, онда има изгледа да дуго траје. Друштво разноврсно, с многим племенима и разним обичајима, боље напредује и боље уме да се нађе но народ једног порекла и једног једноликог закона. Али „само у почетку“, — додаћу, јер је моје убеђење, да у том случају, као и у многим другим у историји напретка, оне исте установе, које су биле најпогодније за први корак, отежавају онај, који долази за њим. Целина народа, подељена у касте, показује више разноликости но целина народа без каста; али свака каста за себе у њој једнообразнија је, но што је или што може бити ма какав народ, који нема каста. Постепено свака каста уживљује се у један једноставан начин рада, добива извесан умни тип, који јој је тешко изгубити ма кад, јер сви они, који се у њој привикавају, васпитавају се на један начин и уче се истом занимању. Многи народи без организације по кастама напредовали су и даље, док су сви народи с кастама застали рано у развићу, ма да су неки међу њима дуго трајали. Свака боја у особеној композицији тих друштава,

која изгледају као мозајик, добила је своје обележје једном за свагда, не губећи ништа од своје првобитности.

И тако сад:

Треће, видимо, од куда долази то, да има тако мало народа, који су брзо напредовали, а тако много, који су у развићу застали. У процесу стварања једног народа, ови последњи морали су подлећи утицајима, који су доцније били неповољни за напредовање. Они нису могли постати правим народом, а да се не вежу за извесан непомичан обичај, за извесан закон, а баш та непомичност тог закона и тог обичаја одржала их је на оној тачки, на којој су се налазили од тога времена. Ја сам о томе већ читаву расправу написао и стога немам сад потребе, да о томе још што год говорим, и само то напоминьем још једном, јер је то један од најважнијих закључака, ако не баш и најважнији, у низу наших погледа о друштву и његову развићу.

Осим тога, тиме можемо објаснити једну од најзначајнијих појава данашњег света. „Понашање“, вели један од оштрих посматрача, који је много видео од данашњег света, „по правилу је све горе, кад се иде од истока западу; у Азији је најбоље, у Европи већ није тако добро, а сасвим је рђаво у западним крајевима Америке.“ А то долази отуд: понашање, које улива поштовање, обичај је, пун достојанства, који себе сама чува и поштује, а обезбеђује поштовање међу људима. Један од најбољих писаца романа огледа да расправи у једном напису питање, зашто у разним људским заједницама увек неколико њих владају, а остали слушају, и зашто у сваком случају друштво признаје силу и послушност, као

да то тако мора бити. „Томе није узрок“, вели Тролоп, „нека особита вештина, која одржава превагу; врло је често онај, који се злоставља, паметнији од онога, који га злоставља. И имање не игра тако велику улогу, јер и ако богатство, велико богатство, готово увек заштићава од друштвене поруге и обезбеђује пасивно поштовање, опет оно није никаква активна сила, која друге притискује, у друштву састављену из разних елемената.“ „Деца у школи“, вели Тролоп, „признају тако исто превласт неколицине, а друге праве робљем.“ И он се, сасвим тачно, решава за то, да у сваком случају „мора бити нечег у понашању и држању“, што је допринело тој моћи таквог дечка или таквог човека. Из тог разлога је лице, које улива поштовање, у раном друштву биће, које је од великог значаја; отуда је у раном друштву достојанствено држање од битне вредности. Оно није само нешто, што доприноси уважењу, већ главно чиме се до овог долази. Установе, које се с њим такмиче, а које томе данас стају на пут, у то доба нису постојале. Старих правила и закона, који се поштују, тада још није било; надмоћност, која се састојала у достојанствену држању, била је једна од најмоћнијих сила за задобивање људи и њихово умиривање. Још и данас је редак дивљачки поглавица, који га не би имао, а готово сви га имају у великој мери. Нема годину дана, како је један од поглавица црвених Индијанаца походио председника Гранта, и опште је мишљење било, да је то човек који има најбоље понашање у Вашингтону. Секретари и начелници изгледали су неотесани, ма да су, као што је природно, у ствари стајали високо над њим у том погледу, јер је он био „прост лупеж и

пљачкаш". Али је достојанствено држање у друштву, у коме је живео, било предање, јер је оно било од великог значаја у таквом друштву; у Сједињеним Државама, напротив, то није случај, јер се, ваљда, нигде тако мало не полаже на то, нити је мање користи од тога него у једној таквој неотесаној колонији енглеској; главне погодбе цивилизације зависе у овој од сасвим других услова.

Онде, где је понашање тако корисно и важно, постају обичаји и навике, који иду у прилог све већег развића његова. Азијско друштво пуно је таквих навика, и може се рећи, да оно није ништа друго до скуп таквих обичаја.

„Из брижљивости и прецизности, којом какав посланик јавног карактера врши церемоније и форме", вели сер Џон Малколм, „стварају обично Персијанци себи мишљење о карактеру земље, коју он представља. О томе сам читао у књигама, а све што сам видео, уверило ме је, да је тако. Срећом, елчија је живео на неколико најглавнијих дворова Индије, чији обичаји имају велике сличности с персијским. Он је дакле дубоко продро у вештину „Кајида-е-нишест-ооберххаст" (вештину седања и устајања), која је обухватила све што је било потребно знати у погледу понашања и формалности у добро образовану друштву, а нарочито код азијских краљева и дворова.

„Он је, дакле, одмах у почетку свог доласка у Персију био свестан тога, од колике је важности сваки његов корак у том погледу; стога се трудио, да савлада све тешкоће церемонија, пре но што би дошао у додир с краљевским двором. Услед тога су нас, од нашег доласка у Амбуширу па до Шираса, сваки дан и сваког часа мучили вежбањима, те да

би наше понашање у свакој прилици и на сваком месту било беспрекорно. Нас су најбрижљивије поучавали: које ћемо место заузети, кад уђемо у варош на коњима; где ћемо, кад уђемо у кућу, стојати или седети; кад морамо устати са свога седишта; колико нам ваља изићи на сусрет походиоцу и до ког дела чадора или куће ваља нам га испратити, кад би полазио, а био би такав, да би га требало испратити.

„Прописи у погледу нашег устајања, стојања, кретања и седења, међутим, били су мање важни од места, начина и форме, на који нам је ваљало пушити наше ћелијане и сркати каву. Просто изненађује, колико много зависи у Персији од дувана и каве. Људи се придобивају или вређају према начину, на који се служе тим омиљеним понудама. Начин, на који се за посетиоца поручује дуван или кава, показује да ли је добро дошао или му ваља ићи. Кад је то већ учињено, онда се најпажљивије мотри на најмању разлику у погледу пажње и предусретања, који му се чине. Ако је вишег положаја, онда му се те понуде пружају лично и не служи се дотле, док он не дâ знак; ако је истог положаја, размењују се чибуци, нуди му се кава, а домаћин узима за себе другу; ако је нешто нижег положаја, а хоће се да му се укаже пажња, онда га остављају да пуши свој чибук, а слуга му пружа, на један милостиван миг, први филџан каве; ако је много нижи, онда се одржава већи положај тиме, што домаћин узима први каву, а слузи се даје знак руком, да послужи госта.

„Кад дође похода, онда се наређује, да донесу каву и чибук, као добродошлицу; међутим, кад се нареди, да се те понуде по други пут донесу, то

значи, да походилац ваља да полази; али тај део церемоније мења се према положају и интимности између походилаца и похођеног.

„Те ствари могу за онога, за кога су навике а не закони, изгледати без вредности; али у овим крајевима то је једна од најважнијих погодаба, јер важност човека зависи од њих.“

У старим, за извесан обичај везаним, друштвима прописи о понашању срећени су у правила, тако да је то по обичаје било више од користи но од штете, а у првом реду се тиме појачавала а не слабила и спречавала навика, да се по том обичају управљају. Са сваке се стране, као што смо видели, морала тражити помоћ, да се тим друштвима натури јарам обичаја; а моћ понашања била је једна од главних и најкориснијих помагача у том погледу.

И, напослетку, сад тек можемо разумети, откуда је то, да су ред и цивилизација нешто тако нестално у друштвима, која напредују. Ми можемо често, у данашњим државама посматрати оно, што физиолози називају „атавизмом“, изметањем, делимичним враћањем ка несталној природи варварских предака. Оне сцене дивљаштва и ужаса, какве су се дешавале у великој француској револуцији и какве се у већој или мањој мери дешавају у сваком великом преврату, откривају једну тајанствену, притајену страну људске природе; ми сад знамо, да у томе избијају наслеђене страсти, које су биле дуго угушене утврђеним обичајем, али које су оживљавале, чим би нестало притиска и чим би им се створио отворен пут. Раздражљивост људи такође долази од њихове непотпуне, променљиве цивилизације и њихове првобитно дивље природе. У своме преисторијском стању они се нису

могли ни часа задржати на једном уоченом смеру; па шта више и данас им је то тешко, кад су раздражени и кад се нагло истргну из својих старих навика. И расе веома цивилизоване, као што су Французи и Ирци, у мутним временима не изгледају ни најмање сталожене, већ се поводе тамо и амо за страстима и тренутним утисцима. Али да бисмо о тим појавама створили себи потпуно јасан појам, потребно нам је да испитамо, како се народи ослобођавају од јарма обичаја и како се васпитавају за употребу слободне воље.

ЧЛАНАК ПЕТИ

Доба расправљања и обавештавања

I.

Између старих, источних цивилизација, заснованих на обичајима, и нових, западних, променљивих цивилизација постоји разлика, каква се само замислити може. Пре годину или две дана упућено је једно питање на наше најискусније чиновнике наших источних провинција, не о томе, да ли је енглеска владавина у Индији учинила стварног добра, већ о томе, да ли сами Индуси оно што она чини сматрају да је добро. На то су чиновници, који су у томе најбољи извор, одговорили махом овако: „Нема сумње, да ви чините Индусима велика добра; дајете им сталан мир, слободу трговања, право да живе онако како им се свиди, покоравајући се само законима; у свима тим тачкама њима је боље но што им је икада било; па опет вас они не могу разумети. Што их буни, то је ваша вечита тежња, да мењате или, као што ви то називате, да поправљате. Како је њихов живот био до ситнице уређен старим, наслеђеним обичајем, то они не могу разумети владавину, која непрестано нешто мења; они никако не могу веровати, да је томе узрок жеља, да их на-

чине срећнијим и задовољнијим; они, напротив, верују да се нешто против њих спрема, што они не могу разумети, да се иде на то да им се одузме њихова вера. Једном речи, циљ и намера тих непрестаних промена је у томе, да они не остану оно што су дотле били, и што они хоће да остану и што желе и остати, већ да их начине нечим другим, што они не би хтели да су.“ Укратко, ми се трудимо, на Истоку, да налијемо ново вино у старе мешине; колико је то могуће, да из цивилизације, чија је душа напредак, преносимо у цивилизацију, чија је душа непомичност. Да ли ће нам то поћи за руком или неће, то је један од најинтересантнијих проблема нашег доба, које таквим проблемима кипти.

Историјска истраживања доказују, да су погледи, начин схватања Индуса, погледи старог света, а погледи Енглеза схватање новог света. „Стари закон“, вели сер Хенри Мен, „не заснива се на уговору већ на обичају.“ Стара цивилизација постоји, у колико то можемо сазнати из правних споменика, од оног времена, кад је свака важнија појединост у животу била уређена обичајем, који је све обухватао у социјалном, политичком и религиозном погледу, а који они, који су му били потчињени, нису могли претресати. За таква расправљања није био способан ни њихов ум ни њихов језик. Они су држали, да се такав обичај не може изменити, а пре свега да је неприкосновен. У ранијим чланцима ја сам огледао да покажем, зашто су те на обичају засноване цивилизације једино погодне биле за прва друштва; зашто су она, тако да се изразим, морала бити њихов почетак, у колико су она са својим својствима обезбеђивала превагу над осталим цивилизацијама. А сад

настаје даље питање: Кад је непомичност битна погодба за првобитне цивилизације, како је онда ма која цивилизација могла постати променљивом? Нема сумње, да је већина цивилизација застала на оној тачки, на којој су ове биле у почетку; а сад знамо, зашто је тај застој светски закон а напредак изузеће; не знамо само то, шта је то, што је изазивало напредак у том малом броју случајева, а у свима осталим застој.

На то питање историја даје врло јасан и значајан одговор. Прелаз од доба застоја ка добу разбора извршио се најпре у таквим државама, у којима је владавина у великим размерама била владавина расправљања или претресања, и у којима је предмет тих претресања у многом погледу био апстрактан или, како бисмо ми рекли, начелно питање. У републичицама грчким и италијским први пут је прсла стега обичаја. „Слобода је проговорила, нек буде светлост, и као сунце иза мора уздиже се Атина“, вели Шелеј, и у овом случају његова историјска философија много је тачнија но обично. Слободна држава, монархија или република, држава је, у којој је врховна власт подељена између више лица и у којој се воде разговори и претресања између тих лица. Грчке републике биле су прве историјске државе ове врсте, и Атина је била највећа међу тим републикама.

По том ресултату лако је увидети, зашто нас историја учи томе и ничем другом. Лако је увидети, зашто јавно претресање општих акција или интереса мора бити повод промени и напретку. У првобитном друштву самосталност је била забрањена у грађанском животу и угушена утврђеним обичајем, који управља тим животом. У старој Грчкој мора бити

да није тако рђаво стојало у том погледу, као у неким другим деловима света. Али и у самој њој строгост тог обичаја владала је у великом степену. Један данашњи писац рекао је врло тачно: „Закон се тада приказивао људима као нешто пуно поштовања, непроменљиво; он је био толико исто стар колико и сама варош њихова; дао га је онај, који је ову и засновао, кад јој је ударио темељ и свету ватру запалио.“ Један обичан човек, који би хтео ударити новим путем, који би хтео за се увести нове обичаје, био би под смртном казном принуђен, да та новачења напусти. Он се, казало би се, огрешио о наређења, која су сами богови установили, а то не сме чинити по својој вољи. Напротив, и други су веома много заинтересовани у његовим радњама. Његова радња могла би навући гнев богова и на остале као и на њега сама. У најстаријим заједницама, друштвима, владало је, као што смо видели, веровање, као што знамо, да сваки појединн члан њихов има ту моћ, да изазове срџбу богова за све остале. У такво једно доба, пуно празноверица, какав срчан покретач новачења изазвао би остале одмах у почетку и платио би главом од својих плашљивих другова. То, што Меколи сматра као непресушан извор напретка, тежња људи да поправе свој положај, тада се није смело применити; човек је морао живети онако, како су његови преци живели.

А још је даља била у оно доба она „слобода мишљења“ и онај „напредак науке“, о којима данас толико слушамо. Први и најглавнији предмет, на који се тада управљало људско размишљање, била је вера; прва жеља слободног мислиоца је та, да свој ум огледа на великом питању о људском опре-

љењу; он хоће да зна од куда долази и куда иде; он хоће да себи створи што разложнији појам о Богу. Али као што Грот умесно вели: „То се баш по правилу у стара времена није допуштало“, то се ником није допуштало. Његов gens или његова φρατρια тражили су од њега, да и он верује у оно, у што и они верују. Трпљивост је једна од најновијих идеја, јер замисао, да рђава вера, коју исповеда А., неће довести у питање ни на оном свету ни у вечности срећу, на коју рачуна Б., ма колико да изгледа чудно, модерног је порекла. А помоћ, коју на тим ступњевима наука пружа размишљању, још је незнатнија. Оно што ми разумемо под природном науком, а то је систематично изучавање спољне природе у појединостима, у то доба није постојало. Неколико незнатних, усамљених опажања површних појава, у неколико тачно прорачунавање времена, збир тајана, које су свештеници измислили и чували, било је све, што се у оно доба знало; помисао на то, да се темељно изучавање природе употреби за проналазак нових оруђа у то доба још није постојала. То је скроз нова идеја, која је и данас својина неколиких европских земаља. У најпросвећенијем граду Старог Века, у његово најпросвећеније доба, његов најпросвећенији становник Сократ није одобравао изучавање природних наука зато, што оне рађају неизвесност и не увећавају људску срећу. Она грана знања, која данас има највеће везе с људским напретком, у то доба је била најмање везана с њим.

Али владавина, која допушта расправљање и претресање, брзо руши јарам утврђеног обичаја. То се двоје не може сложити. Чим се истакне какав предмет за слободно претресање његово у намери, да то пре-

тресање буде меродавно, одмах је тиме признато, да тај предмет не подлежи ограничењима утврђеног обичаја ни у једном нравцу и да људи имају право избора. Тим се уједно признаје, да нема никакве освећене власти, никаквог човека, који би био постављен божанством као највиши, а кога би цело друштво требало у таквом случају да слуша. А кад се један предмет, или група предмета, једном преда претресању, онда се за краће или дуже време утврђује навика, да се све претреса, и освећена чар обичаја и навике губи се. „Демократија је“, као што је једном у новије време речено, „као гроб; она прима, али не враћа ништа“. То исто вреди и о „расправљању и претресању“. Један предмет, који се једном подвргне том божјем суду, не дâ му се више никад измаћи; он се не може више никад заоденути тајанственошћу или окружити светињом; он остаје заувек као предмет слободног избора и изложен је претресању непозваних.

Једина питања, која се у почетку или до у врло позно доба цивилизације могу претресати у заједници, јесу питања која се тичу видљивих и неодложних интереса заједнице; то су политичка питања видљива и прешна значаја по заједницу. Кад се један народ ма у ком већем степену навикне да велика и неодложна политичка питања расправља слободно и да их решава смишљено, да прави политичке закључке, и то такве који нису ни мало штетни, то се може том народу предсказати, да ће поуздано учинити изванредан напредак у свима гранама цивилизације. А разлог за то може се јасно извести из оних принципа, који су, као што смо већ видели, били они, по којима се управљала прва цивилизација.

Први преисторијски људи били су дивљаци, подложни страстима, који су се само с највећим напрезањем могли одржавати у стези и нагнати да се скупе у државу. Много је векова било потребно, да се такав поредак створи и да се таква држава образује; једино довољно и осведочено средство био је освећени обичај; али тај је обичај обухватио све, задржавао је сваки напредак и задржавао је самостално развиће човечанства. Стога, дакле, кад један народ успе у томе, да све користи од обичаја стече а штетне последице његове отклони, кад после векова чекања дође до поретка и уживања слободне воље, онда је наједанпут нестало оног несносног терета, а редовни покретачи напретка, какве их виђамо на послу у модерном друштву, почињу своје дејство, које оживљава.

Расправљање само за се постаје извором напретка; оно награђује умност. Да се разлози, који треба да омогуће извесном делу ступање у живот, с довољно јачине и дејства изнесу, потребно је јако умно напрезање. Разуме се, такви разлози зависе од прилика; разлог, апстрактно најбољи, не мора бити онај, који односи победу. Политичка дебата мора на оне дејствовати, којима ваља делати. Она се мора прилагодити појмовима и погледима времена, мора бити у складу с прошлошћу и мора говорити језиком свог времена. Али у том оквиру, под тим погодбама, вешто расправљање је боље но рђаво; нема народа, који би владавину, засновану на давању разлога, и један тренутак трпео, ако не би у домашају његових предрасуда и погледа претпостављала добре разлоге рђавим, здраве нездравим.

Кад наступи доба расправљања, онда се тиме поучава и трпљивости, и, као што нас учи историја, то је и једини пут томе. У свима друштвима, заснованим на обичају, слепо веровање је основно начело. Још и данас у крајевима необразованим сваки онај, који казује нешто ново, посматра се с неповерењем и гања се, бар у мислима, ако се баш и не подвргава фактичној казни. За већину људи нема ништа непријатније од нових идеја. Оне, као што се вели, окрећу све наопако; долази се на мисао, да најомиљенија схватања могу бити погрешна, да је најтврђа вера неоснована. До тог тренутка ономе страшном човеку, који уводи неке новине, нема места у њиховим мислима; али он је сад себи извојевао место, а још се јасно не види, које ће од старих идеја трпети, с којима ће се од њих сложити, а против којих ће бити. Онда се по себи разуме, да обичан човек мрзи нову идеју и да је склон томе, да онога, који је исказује, злоставља. Шта више и они народи, код којих је разлог већ одавно признат, још су у великој мери нетрпљиви. У самој Енглеској, у којој се у главном слободније и свестраније расправљају покренута питања, но што је то било икада у свету, видимо, какву моћ има још непрестано претерана побожност. А свако обавештење мора рачунати на трпљивост, ако хоће да има успеха. Оно остаје без успеха, ако сваки, као што је у француским политичним скуповима, оно што му се не допада хоће својом дреком да угуши. Чим је један народ способан за истрајно обавештење, он је у стању и да мирно врши трпљивост.

У којој ће мери таква владавина, на разлогу и обавештењу основана, бити у стању да до-

принесе напретку, зависи, под иначе једнаким погодбама, од важности питања, која су изнета на расправу. Има времена, у којима су велике идеје „у ваздуху“ и у којима као да и обични људи суделују у неком необичном надахнућу. Несумњиво је, да је такво једно време за Енглеску било доба Јелисавете. Нова идеја реформације, преображаја и проширење светских граница открићем нових и необичних земаља дали су скупа такав подстицај, каквог није било ни у једно друго доба. Претресање, и ако није било потпуно слободно, било је просечно слободније но ма у које друго доба и ма у којој другој земљи. Услед тога пошло се у свима правцима у напред. Пошли су у напред: песништво, наука, грађевинарство, ма колико да су се разликовали међу собом и ма колико на први поглед изгледало, да су ван домашаја претресања. Меколи би казао, да се моћ претресања јасно види „у песничким производима Шекспира, у прози Баконовој, у галеријама Лонглитовим и у кулама Бурлејовим“. У ствари, то је друга страна начела, о коме сам ја тако много говорио, кад сам расправљао питање о карактеру земаља и периода. Ако се каква особена моћ у каквом периолу нарочито цени, онда се сви угледају на оне, који ту моћ имају, док се о другима, који је немају, не води рачун. Последица је тога, да се необична количина те моћи развија и ствара. У извесним одређеним границама у доба Јелисавете врло се ценило снажно, узвишено размишљање, и стога је ускоро било много снажних и узвишених мислилаца. И дејство је отишло много даље од узрока. Оно је продрло у науку о природи, за коју је у оно доба мало њих марило; оно је изазвало преображај фи-

лософије, против које је готово цео свет устао. Једном речи, карактер времена потпомагао је самостално развиће, а последица је тога било то, да су самостални људи стекли велики степен уважења, да су се лаћали једне или друге ствари и да су постизавали смерове, са којих је њихово доба постало за вечита времена значајно.

На тај су начин, и у старо и у ново доба, сви велики умни покрети стојали у тесној вези с владавином, заснованом на разлогу и обавештењу. Атина, Рим, средњевековне републике италијанске, општине и сталешке скупштине феудалне Европе имале су један особити утицај, који је подстицао, за који су имали да захвале својој слободи, а који оне државе, што га нису имале, нису никада ни могле вршити. А нарочито у временима великих умних епоха, у време пелопонеског рата, пропасти римске републике, реформације и француске револуције та слобода мишљења и говора била је од највећег утицаја.

С тог разлога и расправљања, претресања код дивљих племена тако су мало допринела томе, да их ослободе деспотских обичаја. Говорничка вештина једног северо-америчког Индијанца, оних првих дивљака, чије су се одлике урезале у наше појмове, чувена је, па опет северо-амерички дивљаци тешко да су били бољи говорници од многих других дивљака. Готово сви дивљаци, којих је нестало испред Енглеза, били су бољи говорници од ових. Али говорничка вештина дивљака није повела ничем, нити је могла повести. Њихови зборови и договори не тичу се начела већ предузећа; предмет њихова збора и договора је, да ли ће ова или она експедиција имати успеха, да ли је ваља предузети или не, да

ли је подесније ово или оно село опљачкати. Такве препирке појачавају моћ говора, потпомажу лакоћу претресања и развијају оне одлике понашања и покрета, које у слушалаца изазивају поверење. Али оне не увећавају спекулативни, мислени ум, оне не воде људе претресању апстрактних наука и довођењу у питање старих начела. Оне, тако да се изразим, усавршавају овцу у њену стаду, али јој не дају способности, да преко препоне скочи.

Стога је даље питање: од куда долази то, да се понекад расправљање тиче мисли, из којих ничу велике последице, а у другим приликама се односи на поједине покренуте случајеве? Одговор, који на то питање историја даје, врло је јасан и значајан. Има раса, које су, од како смо за њих сазнали, достигле основицу за слободну конституцију, уређење; оне већ имају елементе за потпуно државно устројство, — владаоца, сенат, општу скупштину грађана. Грци су били једна од таквих раса. И временом дошло је, да се створила распра, прва те врсте, колико нам је познато, између аристократске странке, која је представљена у сенату, првобитно, и народне странке, која је била оличена у општим скупштинама. Ту је била ствар око једног начелног питања, које је од толике велике важности, да је о томе писано, на значајан начин, после 2000 година. Пре неких 70 година један од енглеских посредника, по имену Митфорд, чији су аристократски осећаји били преплашени француском револуцијом, као и многих његових савременика, нашао је, да је историја пелопонеских ратова слика његова времена. Он је узео свог Тукидида и у њему је као у огледалу видео развој и борбе својега времена. Била је потребна извесна све-

жина духа, па да се то види; бар је то било неопажено, скривено кроз толике векове. Све модерне историје о Грчкој, пре Митфорда имале су само слабу замисао о томе, а како он сâм није био човек особите оригиналности, то и он без сваке сумње не би дошао на ту мисао, да му сличност између онога што је гледао и онога што је читао није у томе помогла. Као год што су у Европи у години 1793. било две странке; аристократија која се затекла, која је тежила да се одржи, и нова демократија, која је тек настајала, тако је у свакој вароши старе Грчке у години 400. пре Христа била једна странка већине и једна странка мањине. То је опазио Митфорд, и, као строги аристократа, написао је једну „историју“, која је више мање била партијски спис, али који вреди баш стога прочитати. Силина страсти, којом је писана, уноси живот у речи и привлачи пажњу читалаца. И то није све. Грот, велики научник и славни писац „Историје Грчке“, тако исто признаје сличност између бораба Атине и Спарте и бораба нашег модерног времена, а како је у оној истој мери био ватрен демократ, у којој је Митфорд био аристократ, постао му је жесток противник и написао му је одговор, који по јачини и учености далеко више стоји над Митфордовом историјом, али који се као књига најжешће политичке страсности у главним одликама слаже с Митфордовом књигом и која је писана за људе, који се баве политиком, док су већину историјâ Старог Века писали научници за научнике. А дејство прве политичке препирке било је и у Старом Веку оно исто, које је и у Новом. Целокупни дотадашњи уобичајени начин схватања био је напрасно потресен, и то не само у ћелијама философа већ и

у умовима и свакодневном занимању обичних људи. „Ослобођење човечанства“, као што се Гете изражавао, ослобођење људи од наслеђена обичаја и строга неизменљива закона, почело је прво у Грчкој и у њој је и имало своја највећа дејства како добра тако и рђава. Због те аналогије између спорних питања оног и нашег доба неко је учинио ову изреку: „Историја класичног доба део је модерне историје; само је историја Средњег Века стара историја.“

Да у Грчкој није било препирака о начелним питањима, опет је вероватно, да би у њој постали они производи вештина, које је она дала. У Омиру нема таквих препирака. Говори у Илијади, за које Гледстон, најпозванији од нових судија, вели, да су најбољи, каквих је икада било, немају у себи никакве препирке о начелима. У њима нема ни трунке критичног претресања, ни напомена економног значаја. У Херодоту је почетак доба критике. Он у главном припада времену, које пролази. Он говори с поштовањем о поретку, који постоји, и вери, која влада. При свем том, у својим путовањима по Грчкој морао је чути, како се расправљају многа политичка питања, те зато се у његову делу могу наћи многи почетни трагови апстрактног политичног разлагања. Говори о демократији, аристократији и монархији, које по њему воде персијски завереници за време бескраљевства, са основом су означени као бесмислени, у колико се јављају као говори замишљених Персијанаца. Један Азијат није никада ни помишљао на такве ствари. С таквим истим правом могло би се замислити, да је Саул или Давид држао такве говоре. То су грчки говори, пуни грчког слободног претресања, састављени под утицајем искуства

већ богатог у дејствима дискусије. Доба разлога и расуђивања већ је отпочето, чије је дејство осећао и сâм Херодот, најмирнији, најблажи и најискренији известилац. Дођемо ли до Тукидида, ту резултати дискусије наступају у најширем пространству: његово је осветљење јасно, непомућено облацима обичаја и очишћено од традиционалних, освећених навика. Као год што се Гротова историја чита местимице као какав извештај из парламента, тако се и половина Тукидида чита као какав говор или као грађа за говор у атинској народној скупштини. О доцнијим временима не треба нам ни говорити. Свака страна у Аристотелу и Платону показује јасан, неизгладљив траг доба разлога и претреса, у коме су живели, а мишљење не може бити слободније од оног, које је у њих било. Ослобођење спекулативног ума испод наслеђена уобичајена ауторитета потпуно је довршено.

Не подлежи никаквој сумњи, да је то отрзање од предрасуда и та владавина памети, коју ја приписујем старој Атини, продрло само у малој мери у становништво. Два велика реда становништва, робови и жене, били су без тих одлика; па и само слободно становништво по свој прилици обухватало је много већи део незналицâ и људи пуних предрасуда, но што ми себи обично замишљамо. Ми обраћамо своју пажњу на најбоље примерке атинске културе, на списе који су сачувани до данас, а заборављамо да су радње, које су масе предузимале, у атинском народу показивале у разним, критичним тренуцима најгрубље празноверство. При свем том победа ума била је потпуна, у колико се то тицало интелигентна и образована дела друштва; дух највећих фи-

лософа био је у то доба приступачан искуству и уму као у ма које друго доба, а може бити још приступачнији. Владавина навике бар за њих у погледу њихову била је потпуно сломљена, и прве погодбе за умни напредак у том правцу биле су испуњене.

Можда ће се приметити, да и сувише много значаја дајем класичном утицају на људско развиће; да историја указује и на други правац развића; да је у извесном смислу било тако исто напретка и у Јудеји као и у Атини. Ако изузмемо религију и ако пређемо преко свега оног, што су Јевреји од странаца научили, онда је врло сумњиво, да ли је још што год ново створено у времену од Самуила до Малахија. У религији је било напретка, али у другом чем није било ни најмањег. То има свог основа у узроку тог напретка. У целом Старом Веку и на целом Истоку и у другим деловима света, који више или мање проводе живот у своме старом стању, има две врсте религиозних учитеља — једни су свештеници, наследници прошлог, утврђеног надахнућа; а други, пророци, носиоци су сувременог надахнућа. Курцијус описује ту разлику, са обзиром на грчке прилике, овако: „Мантичка је вештина од свештенства нешто сасвим различно. Њена је основна идеја, да су богови непрестано у близини људи и, како они светом управљају, обухватајући и мало и велико, да они не пропуштају своју вољу да покажу; шта више показује се као потребно, да кад се у моралном поретку човечанства нешто поремети, да се то мора и у спољном свету испољити ма у каквим знацима, само ако смртни уме да разуме те божанске опомене и да се њима користи.“

„Но за то је потребна особита способност и то не таква, која се људском вештином и науком даје научити, већ је то особито обележје милости појединих лица и појединих породица, у којих је око и ухо спремно за божанска откровења и који у већој мери но остали људи имају удела у божанском духу. Њима је стога позив и дужност, да се појаве као органи божанске воље; они су у праву, да свој ауторитет противставе свакој световној власти. Ту су сукоби били неизбежни, и оне успомене, које су живеле у грчком народу о деловању једног Тиресија и једног Калке, доказују како су краљеви из доба иројског налазили у људима пророчанског дара не само наслона и помоћи, већ и отпора и живог противљења.“

У Јудеји је постојао такав исти контраст као и на сваком другом месту. Све је ново долазило од пророка, а све су старо одржавали свештеници. Али је особеност у Јудеји, коју се не усуђујем да објасним, у томе, што су се пророчанска откровења, као целина, увек појављивала као поправке, које су с временом у свакој новој епоси ширише узвишеније и боље религиозне погледе. Али се нас та особеност овде мало тиче. Ја хоћу само то да покажем, да је у напретку, који је на тај начин постао, много мањи подстицај но у оном, који је основан на слободном расправљању. Усвојити какав особени закључак под ауторитетом каквог учитеља, који изазива дивљење, нема, несумњиво, онај утицај који оживљава, а какав има интелигенција, која сама испитује и оцењује и која и сама долази до потребних закључака. Према томе, религиозни напредак, изазван пророцима, није био у стању да стари законик

вере у ауторитет растури. Напротив, они су се удружили. У свакој генерацији консервативан утицај био је тај, који је „гробове уздизао“ и који је учења ранијих пророка усвајао и онда, кад је убијао и гонио живе пророке. Међутим, расправљање и обичај не могу се никада тако сложити; њихове су „методе“, као што би данас казали учени људи, биле супарничке. Стога је напредак класичних држава обухватио умну снагу у свима њеним правцима, док се у Јудеји умна снага само у погледу религије развила. И стога у историји умног напретка класичан напредак представља виши ступањ његов, но онај на коме је Јудеја, док би на специјалном пољу теологије био обрнут однос.

Има још један пример за тај исти предмет. Као особености Средњег Века могу се, разуме се само приближно, означити враћање ка ауторитативном обичају и напуштање навике класичног доба да се самостално мисли. Не могу ни тренутка веровати, да је у томе изложена потпуна одлика Средњег Века; тако ми је исто немогуће да се упуштам у оцену, у колико Средњи Век више стоји над Старим Веком. Његови пријатељи тврде, да је знатно бољи, његови непријатељи опет веле, да је много гори но што је Стари Век, класично доба. Али како пријатељи тако и непријатељи признаће, да се она црта, која је најјаче истакнута у Средњем Веку, поклапа с мојом карактеристиком, и као год што је природа Средњег Века у том враћању, начину и схватању доба, које је везано било за обичај, а које је падало у доба пре Атине, тако је он растао под оним истим утицајима, под којима је нестало и оне епохе, *која* је била везана за обичај.

Сила, које је имала највеће дејство у уништавању ондашњих средњевековних обичаја, који су по својој сталности изгледали да ће трајати вечито, или док их не сруши каква историјска катастрофа, налазила се у оном демократском елементу старог државног устројства, на који у Средњем Веку наилазимо свуда и на сваком месту. Германска племена донела су са собом из својих старих седишта државно уређење, у коме су се налазили краљ, савет и народна скупштина, као и класично државно уређење; те елементе преносили су свуда са собом, и само су их у неколико мењали, у колико су то прилике захтевале. Што се тиче Енглеске, те су односе на најјаснији начин објаснили Фримен и Стубс у својим списима о томе и то су учинили појмљивим и за људе с малим историјским знањем. Историја енглеске уставности у ствари је, у својим главним потезима, општа историја демократског елемента у историји старог државног уређења, који је некад јаче некад слабије избијао на површину, али којега никад није нестајало, који је обично имао велику снагу, а данас је потпуно обладао. Историја тог развића историја је енглеског народа, а претресања о том уставу, у оквиру његову, препирке о његову разумевању и о његовој правој користи највише су допринели развоју политичке моћи оцењивања у енглеском народу. Али у највећем делу Европе, а посебице у Енглеској, утицај религије био је сасвим друкчији, но што је био у Старом Веку. У ово доба религија је допринела развићу моћи расправљања. Од Лутерова доба раширило се више или мање убеђење, да човек на основу процеса у свом сопственом уму себи може створити религију и да то мора да учини као један од

првих својих дужности. Утицај политичког и религиозног размишљања од дужег су времена уједињени и узајамно су се помагали с пуно успеха у тој мери, да су стари појмови о поданичкој и васалној верности и ауторитету, како су они постојали у Средњем Веку, у наше доба изгубили свако дејство на најбоље умове.

Мора се признати, да утицај слободног оцењивања није једина сила, која је то велико дејство изазвала. И у старо и у ново доба сустицале су се у томе и друге силе. Тако на пр. трговина је очевидно једна од тих сила, која је томе много допринела, да људе разних обичаја и разних веровања доведе у близак додир, и на тај начин томе допринела, да се обичаји и веровања свију њих измене. Колонизација је други такав утицај. По томе, што се колонисте настањују међу уроћенике друге расе са обичајима, који су за њих туђи, они су приморани да не буду претерано строги у избору својих сопствених елемената, да се везују са употребљивим групама и употребљивим појединцима, и ако су обичаји њихових предака другојачи, а често чак и потпуно противни њиховима. У модерној Европи утицај политичког претресања који ослобођава потпомогнут с једне стране постојањем цркве космополитске природе, која показује тежњу да се издигне над народностима и одиста се простирала над разним народностима, а с друге стране растурени остаци римског права и римске цивилизације снажно су такође томе допринели. А и други су узроци томе допринели. Али то ће бити извесно, да ни у једном од тих случајева ниједно од тих помоћних средстава само за се није било у стању, да умну слободу распростра-

у најистакнутијим случајевима утицај могућности претресања њихова играо је претежну улогу у њену постанку.

Нема сумње, да се могу наћи и привидни изузеци од постављена правила. Може се навести, да је на двору Августову владала потпуна умна слобода, готово потпуна независност од старих предрасуда, а опет зато да није било слободне политичке дискусије ни у најмањој мери. Али с друге стране те лепе стране тога времена потичу из доба велике слободе; република је створила људе, којима је царевина владала. Јако нагомилавање врло мешовитих елемената под царевином, нема сумње, да је већ по себи било неповољно за наслеђене предрасуде а повољно за умне тежње. При свем том, са изузећем цркве, која је нешто особито и која захтева засебну оцену, колико је мало умножено у оном што је од републике преостало! Слободне размене мисли није било, те тако су и саме мисли биле штуре и неплодне. Тако је исто поуздано, да један велики део умне слободе може продрети из крајева са слободном политичком дискусијом у крајеве са ограниченом дискусијом. Тако је Француска XVIII столећа за један велики део своје умне слободе имала да захвали близини Енглеске и Холандске и свом непрекидном саобраћају с тим земљама. Волтер је живео у Енглеској; а свака страна у „Esprit des lois“ доказује, колико је Монтескије услед свог бављења у Енглеској научио. Али, разуме се, тим начином само је један део Француске цивилизације стечен. Клица је могла бити страна порекла, али је ткиво домаћег. Било би бесмислено тврдити, да је *ancien régime* била владавина без дискусије. Дискусије је било у довољној мери, само

она услед рђава облика владавине није могла повести мирно и поуздано сазревању политичког рада који овоме одговара. „Епиграмима разблажени деспотизам била је владавина, која је допуштала дискусију претерано слободну у границама променљивим, а која је услед тога на махове водила раду, и ако не стално и по имену.“

Али и ако је владавина заснована на дискусији, како у најраније тако и у најдоцније доба, била једно од најглавнијих средстава за напредовање човечанства, опет је она зато у свом почетку биљка необично нежна састава. Она се у почетку само тешком муком може одржати. У почетку, разуме се, било је врло мало оних, који представљају чланове слободне државе. Природа такве државе захтева учешће свију у дискусији. Али у прво доба, кад је писање још тешкоћа, читање ретка способност, а представништво још непознато, они, које ваља дискусијом руководити, морају чути својим ушима говорника и бити с њим лице у лице и његов утицај осетити сами собом. Прве слободне државе биле су мале вароши, мање но ма која од данашњих најмањих држава, са изузетком републике Андоре, која је нека врста преостатка таквих малих држава. На пијаци такве једне варошице, као што бисмо данас казали, отпочета је прва дискусија. Њен предмет тицао се ситних послова те варошице, и до те тачке у стању смо да пропратимо дуги низ њених дејстава. Има историјских посматрача, а и ја спадам у њихов ред, који такво једно место не могу видети, а да их не обузму сетна посматрања, ма како ствар по себи изгледала незнатна и ситна. Такве мале вароши биле су, разуме се, врло слабе. Али поред њих је још

у најраније доба било много држава с великим бројем становништва, великих скупина становништва међу собом везаних наслеђеним обичајем, чији је поглавар био какав краљ, обично какав ратник из страног племена, који се, као што је то негде речено, „успео на њихова леђа“ или чији су још преци то исто учинили. Та велика становништва, којим руководи једна воља, морала су извесно прегазити небројене мале вароши и разорити их, а чија је слобода тек била почела.

На тај су начин Персијанци покорили грчке градове у Азији, а на тај исти начин требало је да су били покорени градови у самој Грчкој. И најобичнији ђачић мораће увидети, да је само нечувена глупост и рђаво управљање противника спасло Грчку од завојевања, како у доба Ксерксово тако и у доба Даријево. Судбина цивилизације ума зависила је у то доба од једне по изгледу незнатне могућности. Да су персијске војсковође имале само осредње искуство и обичну војничку обазривост, као што се она морала од њих очекивати, ту би био крај грчкој слободи. Атину би, као и толике јонске градове с оне стране Егејског Мора, потчинио себи силни деспотизам; тада се све оно, због чега Атина живи у нашој успомени, не би десило. Њени би грађани можда постали духовити, одушевљени за вештином, умешни, али слободни и са својим особеним карактером на сваки начин не би били. Рим је по свом срећном положају био сачуван од тога да буде потчињен каквој великој царевини, јер је био и сувише далеко од такве царевине. Најранији ратови рим ки водили су се с градовима по величини од прилике једнаким, али по храбрости слабијим. Тек кад је

освојио Италију, Рим је отпочео да се мери са азијатским деспотизмом. Он је био већ толико ојачао, да га је могао победити пре но што се раширио толико, да је могао доћи у сукоб с њим. Али тако повољне прилике биле су и морале су бити врло ретке. Безброј малих градова, који би се могли такмичити с Римом или Атином, пропао је без сумње без трага и гласа много пре но што је историја и почела. Мали обим и незнатна снага првих слободних држава излагала их је врло лако пропасти. А и њихова унутарња трошност била је врло велика. Чим је почела дискусија, дивљи нагони људски избили су на површину. И у модерним друштвима, у којима су такви нагони вековима услед културе и дисциплине ослабљени, ваља да се само појави какав предмет, који изазива живу дискусију, па да најпретераније и најжешће страсти изазове. Колико год су често такве слободне државе пропадале услед спољних сила, у толико су, и чешће, пропадале и услед унутрашњих покрета.

С тог разлога такве су државе у историји врло ретке. На први поглед, бачен на факта, рекло би се, да је то одлика само извесних раса. Најважније слободне установе државних организација и јединке од којих су се живи примерци одржали у свету, воде своје порекло од првих државних организама или класичног доба или германских народа. Сва слобода, која постоји, и све оне истине, које чине, на први поглед, суштину историјске слободе, могу се на њих свести и доводе се од њих. А како германски тако и класични народи припадају т. зв. аријској раси. Стога се привидном оправданошћу даје извести закључак, да је способност образовати слободне државе

нарочито својствена тој породици човечанства. Али, на жалост, тој угодној теорији противе се факта. Пре свега то је ван сваке сумње, да цела аријска раса није остала слободном. Источни Аријевци, на пр. они који говоре језике, који су изведени из санскрита, спадају у најропскије огранке човечанства. Дати Бенгалцима слободан устав или претпоставити, да би они сами у стању били, да до таквог устава дођу, била би највећа глупост. Мора, дакле, да је сем аријског порекла још нешто друго потребно, па да се људи оспособе за дискусију и да се васпитају за слободу. И још више, било је раса, које нису аријске, а које су дошле до слободе. Картагина је на пример била семитска република. Ми не знамо све појединости њена уређења, али за нашу тренутну потребу довољно је и оно, што о томе знамо. Ми знамо, да је она имала облик владе, у којој су многи суделовали, а међу којима се водила стална дискусија, жива и меродавна за доношење закључака. Несумњиво је, да су Тир, мати Картагине, као и насеобине тих двају градова, били слободни као и сама Картагина. Те тако ту имамо читаву једну групу старих република неаријевске расе, а како су оне биле старије но класичне републике, то је јасно, да оне нису могле позајмити своје уређење од ових последњих нити се угледати на њих. Пред тим фактима теорија, по којој је владавина, заснована на дискусији, искључно наслеђе једне једине расе, не може се одржати.

Ја нисам у стању да поставим другу, простију теорију. Не могу тврдити, да дајем потпуно објашњење факта, зашто је само један мали део човечанства имао државно уређење, које се временом бавило дискусијом о принципима, док је већем делу човечан-

ства то било потпуно непознато. На то је тако исто тешко одговорити, као и на питање: зашто је Милтон био геније а Бакон философ? Исти узроци, који стварају разлику индивидуалног карактера која изненађује, изазивају такве исте разлике у народном карактеру. Ја сам већ огледао да покажем, како се врло истакнути тип поједине индивидуе може распростри у целом једном народу, кад се један такав тип јави у народу и народ га прихвати. Ако се призна постање типа, онда је лако објаснити себи његово развиће и напредовање; али зашто тип особитог карактера на једном месту пре избије, ако се тако сме рећи, но на другом ком, то је питање које се не дâ објаснити. Клима и „физичка природа“ околине у своме најширем смислу имају несумњиво великог утицаја; али оне нису једине чињенице; јер ми видимо расе необично међу собом различне, где живе у једној истој клими и под једним истим приликама, а немамо никаквог разлога да претпоставимо, да оне нису живеле вековима једна поред друге, као суседи. Узрок за онај тип, који постаје, мора лежати у нечем, што с поља утиче на нешто друго, што је у самом племену, што му је урођено или наслеђено. Али ја не знам, како би се то нешто ма на који начин дало објаснити.

Следеће погодбе, по мом мишљењу, могу се историјски утврдити код оног народа, који је дошао до владавине, засноване на расправљању, и који је на тај начин пошао путем напретка. Прво, такав је народ морао имати patria potestas у тако одређеном облику, да је породични живот био тачно уређен и да је тиме била дата могућност породичног васпитања и дисциплине. Докле је год за порекло ме-

родавно сродство по матери и, према томе, докле је породици обезбеђено неизвесно колебљиво постојање, дотле није могло бити говора о неком напредовању ка вишем државном, политичком устројству. Друго, такво политичко устројство могло је постати врло постепено: удружењем више породица у једно племе, скупљањем више племена у један народ, и појачањем тих народа, услед примања суседних народа, број странака које суделују у дискусији врло се полако умножавао. Треће, број „отворених питања“, — како ми данас велимо, т. ј. оних питања, код којих је јавно мњење меродавно и код којих је дискусија била допуштена, био је у почетку врло мали. Обичај је у почетку заповедао свему, а простор, остављен слободној дискусији, ширио се врло лагано. И, по мом схватању, он се и морао врло лагано ширити, јер је у оним првобитним временима обичај био спона друштвена, и кад би се он наједанпут довео у сумњу, друштво би се распало. Али и ако су те погодбе историјски доказане, а њихова би се оправданост и философским путем дала објаснити, то опет они нису у стању да потпуно реше постављено питање, зашто постоје народи, који такву политичку организацију имају, а неки је немају; напротив, те погодбе остављају необјашњен један велики део те појаве.

II.

На тај начин слободно расправљање раскинуло је старе окове обичаја, које човечанство данас не би могло сносити, па ма колико да су ови окови могли некада бити корисни. Али то је само један од оних многих дарова, које таква политичка устројства пружају и још ће пружати човечанству. Није ми намера, да пишем

похвално слово слободи, али бих хтео да утврдим три тачке, на које још није обраћена довољна пажња.

Цивилизована времена наслеђују онај тип људске природе, који је одржао победу у варварским временима, а таква природа у многоме ни мало не одговара приликама цивилизације. Најглавнија и најодличнија одлика људских друштава у рано доба јесте предузимљивост. Задаци, који су у то доба стајали пред људима, били су јасни и прости. Онај има највише успеха, који је најбољи радин, који највише дивљачи убије, који највише риба ухвати, а доцније који највеће стадо има и који највећу њиву обради; а *онај* народ долази до највећег признања, који најбрже и највише својих непријатеља побије. Све прилике у првобитном друштву такве су, да изазивају непосредно деловање, све су могуће казне ту, да казне онога, који би оклевао; традиционална мудрост оног времена неуморно и непрекидно учи, да је „оклевање опасно“ и да лен човек не може у свету напредовати, већ мора врло брзо пропасти. Услед тога неспособност мировања, раздражљива жеља непосредно нешто радити постала је једна од најзнатнијих махна човечанства.

Паскал је једном рекао, да највише несреће у животу долазе отуда, „што је човек неспособан да седи мирно у својој соби“, и моје је мишљење, и ако нећу тако далеко да идем као Паскал, да је извесно, да бисмо куд и камо мудријом расом постали, да смо се лакше могли одржати у мировању, јер бисмо онда много боље знали, како да радимо, кад моменат делања дође. Развиће природних наука, тог првог зборника практичних истина, за који се у свију људи налази способност разумевања, даје нам за то најбољи

пример. Да није било мирних људи, који су мирно седели, да срачунавају пресеке купа, да није опет било других мирних људи, који су израдили инфинитезимални рачун и рачун вероватноће, — те „месечарске сањарије“, како би их назвали практични умови, да напослетку није било „беспослених звездочтеца“, који су дуго и пажљиво посматрали кретање небесних тела, наша модерна астрономија не би могла постати, а без ње би биле немогуће наше лађе, наше колоније, наши морнари и многе друге ствари, које спадају у данашњи модерни живот. Било је потребно да прође више векова таквих мирних, седећивих људи, који се баве размишљањем, пре но што је тај шуман живот могао почетп, а без оних бледих истраживача, који су га припремили, не би никад могао ни отпочети. А девет десетина данашње модерне науке таквог је порекла; наука је производ људи, које су њихови суврсменици називали сањалицама и које су исмевали, јер су се бавили о стварима, које их се нису тицале, и сматрани су за најбескорисније људе на свету. Отуда је лако доћи до закључка: да је таквих људи било више, да их је свет, место да их исмева, потпомагао, да би се још раније могла створити опробана наука. Али раздражљива посленост, жеља да се штогод уради, стојали су томе на пут. Већи део људи наследио је и сувише живу, немирну природу, да би могао застати и што год проналазити, а својим бескорисним жагором плаше „коку на легалу“ и не остављају на миру ни оне, који би тако радо хтели да их оставе на миру и из чијег би мирног размишљања могло потећи много добро.

Кад се сад размисли, колико је наука за човечанство учинила и још чини, и кад стоји утврђено, да је претерана посленост томе крива, што се наука тако касно јавила и још је тако стешњена и сиротна, то ће сваком јасно бити, да је та ужурбаност велико зло. Али то је само један део, а можда не највећи, штете којој је повод та ужурбаност. Као што сам већ казао, она води своје порекло из оних времена, у којима је живот постављао просте задатке, а брзо рађење најпре циљу водило. Ако А. убије Б., пре но што Б. убије А., онда ће А. остати у животу и људску расу чиниће потомци, који су потекли од А. Али животни задаци не остају непрестано тако прости. Да се у модерном друштву учини оно што је право, потребно је данас многог претходног размишљања, много стечених знања и изоштрена моћ посматрања. А све те погодбе, без којих је паметно рађење немогуће, захтевају дуг, миран живот с размишљањем. И сама вештина узајамног убијања, која је поглавито у раније доба нагонила људе на брз рад, захтева данас да се не хита и не пренагљује. Војсковођа који пренагљује у наше је доба најгори војсковођа, какав само може бити; најбољи би био онакав војсковођа, какав је био Молтке, који је хладан, како се само може бити; који уме „ћутати на седам језика“; који има већу количину знања о најбољем начину убијања људи, но што их је икада који човек имао. Тај човек игра шаха смишљено са својим противником. Камо да је вештина, како ће се људима донети добро, ишла у корак с вештином, како ће се сатирати; јер ма да је рат постао смишљен, љубав према човечанству остала је брзоплета. Жалосно је опажање, да питање, да ли доброчин-

ство у главном доноси више користи или штете, остаје још потпуно нерешено. Љубав ка ближњем чини, нема сумње, много добра, али поред тога и много зла. Она иде на руку многим пороцима и умножава многа зла; она даје повода стварању читавих редова становништва, који су намењени само беди и пороку. А то долази једино и искључно од тога, што добри људи себи уображавају, да могу много учинити, ако брзо раде; да мисле, да свет онда највише усрећавају, кад задовољавају своја сопствена саосећања; да увек хоће да се „нешто учини“, чим се какво зло појави. Радо би се човек одао нади, да при свем том доброчинство чини више добра но зла, али ма како било, опет остаје један велики терет од зла, који би нам могао бити уштеђен, да пријатељи рода људског као и сви остали нису од својих варварских предака наследили необуздану страст брзог делања.

Шта више и у самој трговини, том данас најраспрострањенијем занимању човечанства, код кога се више но код осталих виших занимања даје утврдити успех или неуспех, за савесног посматрача даје се утврдити та иста наклоност за претерану ужурбаност. Врло распрострањена лудост у људи је у томе, што су људи неспособни да своја предузећа доведу у склад са својим имањем и да само онолико ставе на коцку, колико им њихов капитал допушта. Разуме се, ту суделује донекле жеља, да човек постане богатим, али у највећој мери тој слабости узрок је проста наклоност за радом. У тим људима налази се већа воља за радом, но што је могу задовољити њихова средства. Предузећа, која би могли предузети са сопственим капиталима, заузела би само че-

тири часа дневно; али би они хтели да су заузети и улажу своју вредноћу за осам часова дневно, тако због тога пропадају. Да су могли да се стегну, па да друга четири часа мирују, они би били богати људи. Томе истоме уче и забаве човечанства, бар у Енглеској. Гађање, лов, јахање, путовање, пењање по брдима, све је то узело на се карактер мучнога рада. Распрострањена је изрека, „да Енглез проводи своје свечанике у тегобном путовању“, а то је само описно исказан факат, да је изванредна снага и предузимљивост, којој Енглези имају да захвале за свој положај у свету, допрла у многим случајима до људи, који у модерном животу не знају, како да се користе њом.

И сама апстрактна посматрања човечанства носе очевидне трагове те претеране склоности Свака врста философије добила је овај систем, али како они један другом потпуно противрече, очевидно је, да већи део њихов не може бити истинит. Безбројна недоказана апстрактна начела примљена су журно од људи сангвиничних и у књигама и теоријама на дугачко и широко обрађена, да се њима објасне све појаве на свету. Али свет се не брине о тим апстракцијама, и није мичу до што оне једна другој противурече. То што се оне јављају као заокругљена целина привлачи младеж и има утицаја не неискусне, али људи образовани не дају се тиме заварати. Они су увек вољни, да наговештаје и нагађања повољно приме, и најмања истина њима је добро дошла. Али каква дебела књига, пуна дедуктивне философије, изазива у њима неповерење. Нема сумње, да те дедукције могу бити и тачне, и код већине писаца и јесу, али од куда су узете њихове премисе? Ко је уверен да

је у њима исказана потпуна истина, и ништа више до истина, о предмету који је у питању? Ко није већ унапред у то тврдо уверен, да је у њима једна чудна смеса од заблуде и истине и да стога и не вреди труда, да се о њиховим закључцима размишља? Једном речи, енергија човечанства, која је сувишна била, нашла је свога излива у философији и разрадила је у читаве системе ствари, које су требале остати као скромни огледи.

А кад стари философски системи не могу опстати као такви, то се с толико исто права може веровати данашњем порицању њихову. И у њему се јавља исти наследни грех. Ако игде, то се у револуцијама примењује претерана енергија. Страст предузимљивости готова је толико исто да руши колико и да ствара; за прво је можда још спремнија, јер је задаћа лакша.

Оно што је старо, није увек истинито;
Оно што је ново, није увек јасно;
Зато, браћо, размислите се још једном,
И држ'те се лепо оног што је старо.

Али то је баш оно, што људски дух неће да учини; он хоће брзо да делује, а неће „још једном да промисли".

Али, приметиће ми се, какве везе има с тим стварима владавина, заснована на слободном расправљању? Хоће ли их она спречити или бар ублажити? И једно и друго може она да учини на најпростији начин. Ако се жели, да се каквом тренутном и наглом предузећу стане на пут, то ваља ставити само ту погодбу, да се не предузима дотле, докле се о томе какав већи број лица не изјасни и не сложи. Ако та лица буду разног темперамента, нарави, разних погледа и разног васпитања, онда је

дата готово математичка извесност, да ништа или готово ништа неће бити извршено с неком сувишном брзином. Свака ће странка имати своје главне говорнике, сваки ће говорник имати своју карактеристичну замерку и свој карактеристичан против-предлог, и тако се на крају крајева неће ништа учинити, изузимајући оно, што је преко потребно. У многим случајевима то развлачење може бити опасно; у многим је брзо делање потребније. Рат се не може, као што тачно вели Меколи, водити „дружином, која се вежба у расправљању", а и многи други послови захтевају једног једитог, апсолутног вођу. Али за наш моментани смер, да се брзо делање замени брижљивим расуђивањем, нема бољег средства од владавине засноване на слободном расправљању.

Противници тог система, људи који би хтели брзо да раде, знају то врло добро. Они непрестано тврде, да је садашњост „доба одбора", да одбори ништа не стварају и да све остаје на празном разговору. Њихов је велики непријатељ парламентарна владавина. Они је, с Карлајлом, називају „народним школама блебетања", они срачунавају часове, које они утроше, и говоре, које они држе, и уздишу за временом, кад ће се Енглеском опет онако управљати, како се управљало под Кромвелом, т. ј. да опет управља један жустар, апсолутан човек, који би што брже извршивао оно, што би други жустри људи хтели да виде да се извршује. Такве замерке не престају никако и долазе с разних страна. Оне долазе од философа, који би хтели сваки свој систем да огледају; оне долазе од филантропа, који би хтели какво зло да отклоне; од револуционара, који би хтели какву стару установу да сруше; од људи новог

века, који би хтели своје ново доба да што пре отпочну. А сви они су јасна потврда томе, да је владавина расправљања највећа устава за ону наследну махну људске природе, за ону тежњу да се брзо ради, која је у доба простијег живота изврсна, али која у доцније, много заплетеније доба доноси толика зла.

Та оптужба против нашег времена јавља се још у једном општијем облику. Тврди се да је наша енергија у опадању; да просечан сој људи нема више оне брзе одлучности, коју је имао, кад је свет био млађи; да не само одбори и скупштине не делују с том одлучношћу, већ да ни појединац не ради тако. И ја се надам, да то одиста и стоји, јер то по мом начину схватања доказује, да је стара наследна варварска склоност у опадању и изумирању. Ја сам тако далеко од тога, да ту одлику, која нам се приписује, сматрам за махну, да бих желео, да су они, који нам то пребацују, још више у праву, но што се смем надати. При свем том, то је извесно, да је брзо, жустро делање у неколико опало, и ако само у једном малом делу од онога дела, у коме би требало да је опало. Верујем и то, да се за тај напредак, већим делом, бар за Енглеску, има захвалити владавини расправљања, која је допринела томе, да се распростран опште разумно схватање, много распрострањена склоност, да се о одлукама промисли, уверење, да се о свакој ствари може много што шта рећи и у једном и у другом правцу, уверење, којег у старијим, фанатичким временима није било. То је прави узрок тој појави, да наша енергија изгледа, да је тако много мања но што је била у наших предака. И ми, кад имамо пред очима извесан опре-

дељени смер, који желимо постићи, и кад смо поуздани у средства за постигнуће његово, знамо тако исто добро, како ћемо брзо да делујемо. Ратовања наших војскâ извршују се са онолико исто енергије, са колико се енергије водио ма који рат у раније доба; спекулације наших трговаца показују већу брзину, већу смелост и већу силину но у ма које раније доба. У старо доба неколики појмови владали су људима и друштвом, што данас срећом није више могуће. Ми данас видимо, како су непотпуни били ти стари појмови, како је овим или оним народом управљао готово случај, како је често једна странка гањана другом због мњења о стварима, које обе, као што сад знамо, нису разумевале. Можда би добро било, кад би било више јасних резоновања међу људима, али докле год нема таквих резоновања уопште и докле год један исти доказ, који једног потпуно убеђује, за другог изгледа незнатан и недовољан, треба да признамо и неизбежност сумње. Ми нећемо ни да смо фанатици без убеђења ни гониоци без вере. Ми смо на путу да то увиђамо и зато нас исмевају. Али су наше сумње од велике користи, а за њих имамо да захвалимо непрестаном утицају испитивања и расправљања, а један велики део тог расправљања долази отуда, што дуго постоји облик владавине, који непрестано изазива расправљање писмено и усмено.

То је једна још довољно непризната корист од слободног облика државног, један од начина, којим се стаје на пут претераним наслеђеним нагонима човечанства. Има још нешто, чему оно доноси користи, а што могу само овлаш наговестити и што ће на први поглед изгледати смешно. Оне расе, под иначе једнаким погодбама, најјаче напредују, које се нај-

брже множе. У борбама човечанства већи број је обезбеђивао увек надмоћност. Услед тога се људска природа развила до сразмерно мирне цивилизације, у којој пожуда у много већој мери превазилази праву потребу, у којој је „потреба која се осећа“, како би политички економи казали, много већа од „стварне потребе“. Једна шетња по Лондону довољна је, да то утврди. „Покварености нарави великих вароши“ једно је од зала, које отуда потиче. И ко је у стању да израчуна, колико много лежи у тим речима? Колико ли је изгубљених живота, колико препуклих срца, колико разорених тела, колико упропашћених умова, колико је беде под маском расположења, колико унутарње бедне веселости такве вароши показују? А у моралном погледу, колико умова мучи нестрпљиво страховање; колико је дубоких мисли, које би биле у стању, да за човечанство што год учине, сведено и понижено на свакодневне бриге; колико се мора свака генерација жртвовати за генерацију која долази за њом; колико је мало у стању да иза себе што год створи у сравњењу према ономе, што би могла учинити? Колико је било земаља, у којима би, као што би данас у Ирској било, људи могли бити сретни и задовољни, кад би их било само мање, и колико би таквих земаља било још у већој мери, да њихов сувишан број није сузбијен невољом и сатирањем деце. Колико мора да је болан крајњи закључак, да се још и данас мора у то сумњати, да ли су свеколике машине и свеколики проналасци човечанства „смањили дневне тегобе појединог људског бића“? Они су само омогућили живот већем броју људи, али ти људи морају онако

исто тешко да се муче и онако су исто бедни, као што је био некада њихов мањи број.

Али о тој страсти може се оно рећи, што је речено о склоности предузимљивости. Баш да се призна, да она постоји у изобиљу, како се може тврдити, да је владавина расправљања може ма у каквом облику излечити или смањити? Излечити је доиста не може, али је, по моме мишљењу, може умањити, и ја мислим да је и умањује. Да се не би помислило, да ја своја тврђења измишљам, да би такав један чудан закључак извео, ја ћу навести једно место из Херберта Спенсера, оног испитивача, који је највише допринео разјашњењу тога предмета.

„Онај будући напредак цивилизације, који непрестано намножавање становништва мора изазвати, мораће изазвати већи утрошак на одржање појединца, како у погледу његова састава тако и у погледу његова делања, а нарочито у његову нервном систему. Мирна борба за опстанак мора ићи упоредо са све већим јачањем великих нервних центара у погледу масе, састава и дејствовања. Већа сума потребног надражаја за одржање енергије у људи, који у све јачој утакмици друштвеног живота имају да одрже своја места и своје породице да подигну, иде, под иначе једнаким погодбама, упоредо с развићем мождане масе. Та виша осећања, која једино појединог у бољем друштву стављају у положај, да по себи остави издржљиво потомство, иду, под иначе једнаким погодбама, упоредо са сложеношћу мозга, и то исто вреди и у погледу броја, различности, општности и апстрактности разних идеја, које су такође у толико потребније за одржање живота, у колико се друштво више развија. И с том већом количином осећања и мисли

у мозгу, који се тако увећао и постао сложенији, расте под иначе једнаким погодбама истрошеност нервног ткања и потрошак материје, потребне за обнављање његово. И тако нервни систем, како у својој првој конструкцији тако и у погледу своје радне способности, постаје све већи и важнији део целог организма. Већ сад је мозак у цивилизована човека с готово 30% тежи од мозга у дивљака. Већ сад он показује већу разноврсност у својој конструкцији, нарочито у већем развићу својих вијуга. А промене сличне овима, које под утицајем цивилизације постају, понашем мишљењу, још ће се дешавати... Али свуда и у свако доба усавршавање и способност расплођавања биће једно другом супротни. Било за то, што органи, који служе самоодржању, више јачају или за то, што они услед своје сложеније конструкције и свога појачана дејствовања захтевају потрошак материјâ, њихова је последица мања количина истих за одржање расе. И ми имамо разлога да узмемо, да се та противност између одржања јединке и размножавања нарочито види код нервног система, због знатних потрошака материје нервним ткањем и нервним деловањем. У § 346. доказали смо очевидну везу између јаког умног развића и задоцњеног развића полне зрелости, а у § § 366. и 367. јасно је доказано, да случаји необичне плодности стоје у вези с тромошћу ума и да у случајима, где због неговања и васпитања наступи потреба у претерану напрезању умног деловања, често наступи потпуна или делимична неплодност. Из тога следује, да ће даље развиће, на које човечанство може рачунати, по свој прилици имати ту последицу, да ће његова способност расплођавања опасти.“

То ће рећи, да људи, који се баве умним радом или који су у стању да се баве таквим радом, вероватно неће имати толико деце, колико би их имали да то није случај. У поједином случају може и не бити тако увек; такви људи могу имати шта више врло много деце, могу бити у свему људи необичне снаге и крепости. Али ни они неће дотерати до оног максимума у потомству, они неће имати онолико деце, колико би их имали, да су небриге и умно незаузети; те тако, просечно узевши, потомство умно заузетих људи биће малобројније од потомства људи умно незаузетих.

Претпоставимо сад, да је та философска доктрина истинита, а најбољи мислиоци верују у то, онда је очигледна њена применљивост на случај о коме говоримо. Ништа тако не развија умну интелигенцију као умно расправљање, а ништа тако не потпомаже такво расправљање као владавина заснована на расправљању. Трајна атмосфера умног истраживања утиче у необичној мери на састав како људи тако и жена, као што то сваки може видети у каквој великој вароши као што је Лондон. У свакој јединци наше расе налази се снага само у извесној количини; ако се она испољи у извесном правцу, онда она не може дејствовати у ком другом правцу. Интелектуална атмосфера троши снагу на интелектуалне предмете, док се у ранијем друштву та снага трошила на размножавање становништва, а како облик владавине заснован на расправљању тежи пре свега томе, да створи интелектуалну атмосферу, то видимо, како се доводе у везу две ствари, које изгледају да су тако међу собом удаљене, т. ј. слободан облик владавине

доприноси и у том случају, да се умери сувишна наслеђена снага.

И напослетку таква једна владавина не само што тежи да смањи наше наслеђене махне, него, бар у једном случају, тежи да појача наследну способност. Она доприноси умножавању и развијању способности или збира способности, које су нарочито корисне у практичном животу. Ту способност, коју је врло тешко тачно обележити и којој би ваљало посветити читав један одељак а не крај, ја бих назвао „живахност скопчана са умереношћу“.

Кад би когод имао да обележи, у чему се списи човека, који је гениje а уједно велики светски човек, разликују од свију осталих списа, он би, уверен сам, исте речи употребио — „живахност и одмереност у исти мах“. Он би казао, да ти списи нису никад развучени, али никад ни претерани ни необуздани, да су вазда пуни разборитости, да је у њима толико духа, да показују бујног писца и да опет свака црта одаје здрав дух. Најбољи и готово савршени пример писца такве врсте за Енглеску дат нам је у Скоту. Омир је такође савршен у том правцу, у колико ми можемо о томе да судимо. Шекспир је такав био у читавим партијама својих списа, док у другим због рђавог васпитања и савременог му доба, које је било пуно порока, наједанпут пада у претеривања. И одиста, Омир, Шекспир у својим најбољим местима и Скот, који је у другом погледу тако различан од њих, имају ту заједничку значајну црту, — то сједињење живахности са одмереношћу, духа с разборитошћу.

То је та иста одлика (бар по моме схватању), којом се Енглези у практичном животу разликују

од свију осталих народа и надмашују их. Може се много што шта против нас рећи; и како ми код већине народа нисмо омиљени и како смо ми сами вечито незадовољни собом, то није оскудица у људима, који нам то и кажу. Али узевши све у оцену, на крају крајева Енглеска је у једном правцу имала успеха у свету; њен животни ток није без погрешака, али у главном је имао успеха и леп је. А то ваља ставити у рачун већ поменуте одлике. Шта трговцу обезбеђује успех? Да има енергије, а да се много не залеће. А кад би когод хтео да опише каквог великог енглеског практичара, он би то на сваки начин овако казао: „О, тај мушки ради, али зна и кад му ваља стати.“ Он може имати све друге махне, може бити груб, необразован, у говору неотесан, али та значајна удруженост оструге и узде, енергије и умеравања не може му се порећи. Врло је могуће, да би му тешко било да сâм објасни, зашто је овде стао, а тамо пошао напред; а при свем том, као при некој врсти инстинкта, он уме да се заустави тачно на оној тачки, која је потребна, па ма колико да се захуктао пре тога.

Међу енглеским државницима тешко да ће бити бољег примера за ту одлику од лорда Палмерстона. Нема сумње, да му се могу учинити многи тешки прекори, а оног величања, које му је указивано последњих година његова живота, нестало је; очараност се изгубила, нити се даје више обновити. Можемо и то веровати, да је његово знање било оскудно, да му је машта била скучена, да су му смерови малог домашаја и погрешни. При свем том, ма колико замерали његовим смеровима у погледу средстава, која је ради њих употребљавао, морамо се

сложити у већини случајева. „Он је полазио“, како би се рекло, „с пуним једрилима“, нити је икада пренагљивао; он је знао увек да стане, пре но што би опасност наступила.

Јасно је, да баш та одлика, више но ма која друга, доприноси томе, да у практичном животу обезбеди успех. Она оспособљава људе, да виде што је добро; она даје људима таман толико разума, колико се тражи за потребна опажања; па опет она не прави од њих само „разумне људе“, који нису „обасути бледилом мисли“; она их чини да су на свом месту, да не само виде што је добро, већ да то могу и извести. А јасно је и то, да владавина, која допушта опште расправљање, тежи томе, да произведе и однегује ту одлику. Ум са одликама, које се много одвајају од осталог света, а који је лако склон претераним мњењима, у брзо се потискује из политичког живота, а апстрактан мислилац, непрактичан наученьак, не би се могао одржати ни дана у њему. Умереност, снажна, духа и тела, водиља је државне организације засноване на расправљању, и уопште, за данас и за практични живот, такав правац ума најплоднији је.

Та три велика добра, која чини владавина, заснована на слободи, од мањег су значаја од оне трајне користи, коју су она створила од почетка својега. Прва велика корист била је ослобођење човечанства од преживелог јарма обичајног права поступним развићем самосталног испитивања и оцењивања. И то је и даље од утицаја на људе и ствари, с којима привидно нема никакве везе. Тако, Мундело, један од најискуснијих и најнадлежнијих оцењивача, вели, да енглески занатлија, ма да није умерен, ма

да је мање образован и мање васпитан, но што су занатлије друге које земље, опет може најбоље да се помогне и наће него и један од њих. Тако исто кадар је да свом господару учини више напомена и предлога који вреде, но ма који други.

Па и на другом једном пољу, са обзиром на положај, који су Лок и Њутн заузимали у науци прошлог столећа, и положај, који Дарвин заузима у овом столећу, може се извести закључак: да енглески мислиоци имају ту одлику, да даду толико исто ако не и више творевина оргиналних и првог реда но остали народи с већом научном спремом, у којих је интересовање за науку општије. У оба случаја, ја мислим, тој се енглеској одлици може наћи узрок у енглеском облику владавине, који допушта расправљање; у томе, што оно оживљава и распростире моћ мишљења међу све друштвене класе, што учи људе томе, да мислити није никакво зло; а како је тај утицај у Енглеској одавна дејствовао, то је он људе из најразнијих друштвених класа оспособио, да следују својој сопственој умној енергији, док јој деспотски начин владавине стаје на пут и утврђује извесне границе. А како се велика оригиналност у човечанству тако ретко јавља и како то доноси тако богате плодове, онда то добро од слободне владавине вероватно изравнава сва она зла, која је у многим случајима прате. Ово једно довољно је већ да оправда изреку Монтескија: „Ма колико да је велика цена, коју плаћамо за ту слободу пуну славе, ваља нам је платити Провиђењу без роптања.“

ЧЛАНАК ШЕСТИ

Напреци, који се могу у социјално-политичком погледу утврдити.

Тешка болест, од које сам се споро опорављао, прекинула је даље обнародовање ових расматрања. А сад, кад их издајем уједно, чинило ми се, да ће бити добро, да додам један завршан чланак, у коме ћу још једном изложити, што краће, ток главних идеја у њима исказаних. Чинећи тако, ја знам да се излажем опасности, да будем досадан понављањем, али код предмета, који је уједно тако тежак и тако важан, и то је боље, него не бити довољно одређен.

У једном од претходних чланака огледао сам да докажем, да много мањи узроци, но што се обично мисли, могу учинити, да један народ из застоја пређе ка напретку цивилизације или да из застоја наступи опадање. Обично се дејство тих узрока тражи у погрешном правцу. Узима се, да они дејствују на сваког појединог члана извесног народа, и по томе се као хоће да тврди то, да је само то непосредно дејствовање на сваког појединог оно, што треба тачно испитати. Али сем тог дејства првог импулса постоји још један други, који је врло значајан и који је често много моћнији — стварање нових кара-

ктерних типова у једном народу; слични карактери добивају импулс за јаче развиће и множе се; супротни гањају се и нестају. После једне или две генерације изглед народа постаје други; они, који се истичу, који су карактеристични, изменили су се, а они, који се само угледају на друге, пошли су за измењеним узором, и ресултат је угледања потпуна измена. Тром народ може постати вредним, богат може постати сиротним, религиозан нерилигиозним као каквом чаролијом, ако је само један једити узрок, без обзира на то што би био по себи сасвим незнатан, или скуп разних узрока довољно јак, да изазове промену у карактерима, који се претпостављају или који се избегавају.

То ће нам начело, кад га једном усвојимо, олакшати решење питања, зашто је тако мало народа напредовало, ма да нам се напредак појављује као тако природна појава, — као и то, који је то узрок или низ узрока, који су код већине њих стали на пут напретку и донели га само у незнатној мањини случајева. Међутим, овде се појављује још једно тешко претходно питање: шта је то напредак а шта опадање? Као што је познато, и у самом животињском свету нема неког општег закона, који би физиолози признавали, а који би утврђивао, које животиње више а које ниже стоје од осталих; то је отворено питање, о коме може бити спора. У толико је лакше признати, да је за много заплетеније односе, из којих се људи удружују у политичке организације, тешко наћи мерило, које би било опште признато, а по коме би се ценило, стоји ли један народ над другим, као и то, да ли једно доба код једног народа представља доба напретка или доба опадања. Архиепископ

Манинг употребиће за мерило напретка и опадања нешто друго, а професор Хексли опет друго, што би у главним тачкама било сасвим противно оном првом; што би први означавао као напредак, то би други пре узео као назадак. Сваки има јасан појам о извесном крајњем смеру, за који жели да наступи, и опасности, од које се прибојава; али што је у једног жеља, то граничи са страховањем другог; читаве дебеле књиге не би биле у стању да обухвате и изложе све спорне тачке међу њима. Тако је исто и у вештини; ко ће ту решити, шта је напредак а шта назадак? Да ли би се Рускин сложио с ким год у том питању; да ли би се он сложио и са самим собом; или да би се могао који год обичан испитивач осмелити, да каже, да ли он има право или нема?

Стога се бојим, да ћу, као што сер Вилијам Хамилтон има обичај рећи, морати „да пресечем задаћу, коју не могу да решим“. Ја морам од себе одбити, да доносим свој суд у спорним тачкама у вештини, моралу или религији. Али да то и не чиним, мислим да смем говорити о „напретку који се може доказати“, о напретку, за који 90 од 100 људи признају да постоји, а чији су противници, оно мало колико их има, међу собом тако несложни и тако супротних мишљења, да их можемо сасвим оставити на страну, ван сваког обзира.

Примера ради да видимо, у колико је једна група енглеских колониста надмоћнија према каквом племену Аустралијанаца, које око свога села тумара. У једној, и то главној, тачки та је надмоћност неоспорна. Они могу победити Аустралијанце, колико год пута хоће, и побити их, колико за добро нађу. То је правило, да у свима пограничним областима уређени праста-

новници зависе од милости Европљана упадача. Али то још није све. Неоспорно је, да енглеско село има више средстава за уживање, већу количину оруђа за увећање пријатности у животу, но што их има цело једно племе аустралијских дивљака. Енглези имају сваке врсте књига, справа, машина, које Аустралијанци не само и не употребљавају, већ их шта више и не разумеју и не цене. И уз то долази још, не водећи рачуна о нарочитим изналасцима, и општа (морална и умна) снага, која их оспособљава, да хиљадама тешкоћа савладају, која је непресушан извор благостања, јер је у имању њену свест, да се она у свако доба може употребити.

Оставимо ли дакле више, али спорне тачке морала и религије на страну, то ћемо наћи, да су ово простије и признатије одлике Енглеза: Прво, они, у целини узевши, владају у већој мери природним силама. Јер, и ако они према поједином Аустралијанцу изостају у извесним ситним вештинама, и ако бумеранг не бацају тако вешто или не умеју тако лако да произведу ватру с два дрвета, опет зато двадесет Енглеза је у стању, да са својим справама и својом вештином несравњено веће измене у материјалном свету изврше но двадесет Аустралијанаца са својима. Друго, та моћ није само спољна већ и унутарња. Енглези имају не само боље машине, да природу покоре, већ су и они сами боље машине. Још пре толико година Бабец нас је учио томе, да се корист од машине не састоји толико у томе, што се тиме умножава снага људска, колико у бољој сређености и употреби људскога рада; а то је на хиљаду начина у стању урадити само цивилизован човек. Он то ради и у стању је да то увек и уради, много

боље и пажљивије но дивљи, некултурни човек. Треће, цивилизовани човек не само да влада у већој мери природом, већ он зна и како ће боље то своје владање употребити; тим мислим на правилнију употребу за здравље и већу угодност телесну и умну. Он уме да скупља и штеди за старост, што дивљак, који нема обезбеђених животних средстава, не може; он радо штеди, јер уме да себи јасно предочи будућност своју, што дивљак због своје несталне нарави никад не може; он жели поглавито умерена, али трајна уживања, док варварин жели само дивља уживања, која узбуђују, и да једе докле не преједе. Те три врсте надмоћности, ако не баш потпуно а оно већином, дају се скупити у ону изреку Спенсерову, да је напредак појачано прилагођавање човека својој околини, т. ј. што потпуније, што је могуће веће прилагођавање његових унутрашњих способности и његових жеља његовој спољној судбини и његовим моментаним животним условима. Нешто од тога исказано је у оној старој изреци *mens sana in corpore sano*. И ја мислим, да се та врста напретка може сасвим узети као особити предмет испитивања у смислу напредовања у добром, и да ће сваки, чије мишљење има уопште вредности, то напредовање и признати. Нема сумње, да ће увек бити људи, који ће бити као онај остарели дивљак, који се у дубокој старости вратио у своје племе и тада говорио „да је четрдесет година цивилизације претурио и да не вреди много“. Али заблудели начин мишљења неспособних умова и подлеглих раса не треба узимати у обзир. Укупно узевши, обичну културу, морално васпитање, обично образовање признаје цео свет као очевидну благодет. И ако би се могле и појавити сумње о

границама самог појма, опет несумњиво постоји пространи, средњи пут „напретка, који се може доказати“, који не цене само истраживачи и поштоваоци његови, већ који ће бити од користи и вредности за све оне, који га једном сазнаду.

Без таквог начелног објашњења велико питање о узроцима напретка остало би, извесно, још дуго нерешено. Целокупна историја философије учи нас, да се тешки задаци не би могли никад решити, ако се претходно не задовољимо решавањем простих и лакших задатака. То је основно правило научне скромности, које тако често наглашују највећи научењаци, да и у науци као и у животу „који се сами уздижу, ниско падају, а који се сами понижавају, уздижу се“; и ма колико да изгледамо ситничарски, кад истражујемо саме законе обичног материјалног животног одржања и земаљског благостања, опет морамо прозрети те ситне ствари, пре но што се усудимо, да се упустимо у тежа испитивања и расматрања о племенитијим вештинама, моралу и религији.

И поред тог ограничења тешкоће су задатка још необично велике. Опипљиве појаве јављају се често као потпуно противне ономе, што смо се надали наћи. Лорд Меколеј учи нас: „У свакој науци, заснованој на искуству, има једна жица за напретком; у сваком људском бићу је нагон за поправком свог положаја.“ Могло би се очекивати, да ће садејство та два покретача стално и свуда „гонити човечанство напред трчећим кораком“. И одиста, ако ми напредак, који се даје доказати, схватимо само у горе показану смислу, онда можемо рећи, да је природа сваки појединн корак наградила. Сваки који је учинио изналазак, који би био од користи њему

и његовој околини, вероватно ће лично боље стојати после тога, а у својој околини добиће у уважењу. Можемо дакле рећи, да стварање нових ствари, које су „за живот људски потребне, а за њихово имање корисне“, ономе ко их је створио доносе у већини случајева умножење земаљских добара. Несумњиво је још и данас, да је награда за то често врло велика; поправка у облику каквог челичног пера за писање, нов начин за угодније и јевтиније прављење одела учинио је, да људи дођу до великог богатства. И тај исти начин награђивања за поправке у индустрији био је и у најраније доба као и данас, и ако су користи, које су се у оним примитивним односима могле постићи, у сравњењу са онима, које су се добивале у напреднијем друштву, биле врло сиротињске. Природа је налик на учитеља; бар у томе, што она највеће награде даје у највишим и најизученијим разредима. Али и у најстаријем друштву природа помаже оном, који сâм себи помаже, и то у знатној мери.

Све би то морало напредак човечанства — бар у оном ужем смислу, како ми схватамо тај појам — необично лако повести томе, да буде општи, а у ствари је ма какав напредак врло редак. Као правило важи (и то је раније већ наглашено), да је стање застоја најраспрострањеније у човечанству, у колико нам је уопште познато из историје, а да се напредак мора сматрати као ретко и случајно изузеће.

У народу, који је у стању да пише историју, мора да је пре почетка цивилизације извршено велико напредовање; иначе без тога не би могло бити ни историје. Велики је скок у цивилизацији та способност у описивању обичних догађаја у животу, али кад изближе испитамо ствар, наћи ћемо, да је и

проста жеља таквог описа бар толико исто велики скок. Само један врло мален део расâ достигао је тај ступањ напретка; врло их је мало, које су биле способне и за најмању врсту историјског описивања, а за већину је народа вештина излагања историје, онакве какву налазимо у Тукидида, толико исто колико и вештина направити планету. У најстаријим споменицима налазимо, да је већина раса била неспособна за излагање историје; не развијајући се, оне су данас онакве исте, какве су биле онда.

Па онда зашто ти, као што нам се чини, тако јасни и природни узроци напретка нису изазвали тако исто очевидне и природне последице? Зашто је фактична судбина човечанства тако различна од оне, коју бисмо могли да претпоставимо? То су питања, која су у разним правцима покренута у овим чланцима, а оно што долази основне су црте решења, које сам огледао да изнесем тако, да се може усвојити.

Напредак *човеков* захтева за остварење своје садејство *људи*. Изналасци једног човека или једне породице, као што је то јасно, могу ићи само донекле. Али и кад то не би било тако, нема доказа за напредак, који би се ограничио само на појединца. Најгрубљи облик друштва, које заједнички дејствује, најмање племе с најслабијом влашћу толико је јаче, да је усамљен човек као такав (ако је икад постојао у таквом облику, да се може назвати човеком) могао лако престати да постоји. Основно је дакле правило, да развиће, које представља напредак, може бити само у „групама, које заједнички дејствују“; ја бих могао рећи у „племенима“, „народима“, али употребљавам овај мање обичан израз зато, што неће

сваки одмах увидети, да су племена и народи „групе, које заједнички дејствују“, и да баш само та одлика њима и даје њихов значај; да ће, ако се једном друштву не да таква једна чврста веза, оно бити покорено и уништено другим друштвом, које живи у таквој вези. А друго је основно правило, да поједини чланови такве једне групе морају међу собом у толикој мери бити слични, да се могу међу собом лако и радо потпомоћи. Заједничко дејствовање зависи у свима таквим односима од *јединства по срцу и памети, које је добило карактер осећаја;* а такво јединство осећа се само онде, где постоји у великом степену стварно слагање памети и осећања, без обзира на то, како је то слагање постигнуто.

То потребно заједничко дејствовање и то неопходно слагање је, по мом мишљењу, плод најјаче насилничке владавине (бар ми бисмо је тако схватили), најстрашније тираније, која је икада међу људима била позната: *моћ утврђеног обичаја.* У њену најстаријем периоду то није ни мало пријатна сила — никаква „вода од ружа“, како би је назвао Карлајл, већ крута непрестана и неумитна дисциплина. И та је дисциплина често детињаста порекла, јер почиње случајним празноверицама и локалним догађајима. Капетан Палмер вели о Фиџи-Индијанцима: „Ти су људи одиста врло конзервативни. Један њихов поглавица, праћен дугом поворком једноплеменика, ишао је једном планинском стазом; наједанпут посрне и падне, а за њим учините то исто и сви они, који су га пратили, изузимајући једног, на кога нападоше сви, питајући га, да ли он не мисли, да је нешто боље од њихова поглавице.“ Шта може бити горе од таквог живота, који подлежи так-

вој послушности, који је потчињен таквој обавези подражавања? То је свакојако рђав пример, али је природа обичаја као закона свуда, где у његовим почецима налазимо, у томе што је то груба, покаткад тек разумљива навика, која постаје необјашњивим начином, чије се одредбе не дају образложити, а која опет зато сваког готово у свима његовим радњама гвозденом руком води и влада.

Потреба оснивања таквих група, које заједнички дејствују а у облику вршења прописаног обичаја, објашњава нам непомично издвајање у друштава најранијег доба. Утврђено је, да су се сви велики народи одвајали од других и да су се тако рећи у тајности образовали. Они су се чували свију утицаја, који би их могли пореметити. Грчка, Рим, Јудеја сами су себи дали свој тип; одвратност према људима друге расе и према другом језику јесте једна од њихових најистакнутијих одлика и, извесно, једно од њихових најјачих заједничких својстава. А у погледу оног, што је за оно доба било напотребније, инстинкат је био најбољи вођа. Саобраћај са страним народима рушио је и потресао утврђена начела, која извесној држави дају њен карактер, а тиме повлаче млитавост умне снаге и њена напона као и неодлучност у решавању и радњи; жив пример допуштена непоштовања вере руши обавезну снагу религиозних обичаја и раскида социјалне везе.

То је оно, што чини да разумемо корист од неке врсте „припремних“ епоха за историју, доба, кад је трговина штетно утицала, што је сметала одвајању народа, што је уносила мисли, које растројавају друштва, која су имала доста посла са самим собом, јер она преноси „туђ дух на туђе

обале". И као год што је трговина у оно доба, а коју ми данас сматрамо за неоцењено добро, била страшно зло, несрећа, која за собом вуче пропаст, тако су у оно доба рат и завојевање, које ми данас с правом сматрамо за велико зло, доносили често велике користи и сасвим особене благодети. Само утакмицом обичаја могли су се рђави обичаји искоренити и добри умножити. Победа је награда, коју природа даје оним народним карактерима, које су њихови обичаји чинили најспособнијим да у рату победе; и у многом битном погледу они народни карактери, који побеђују, одиста и јесу бољи; такви су, да им одиста морамо пожелити победу.

Сличним начином најбоље државне организације природно савлађују оне, које су рђаве. Прва велика победа цивилизације била је у савлађивању народа с лабавим породичним везама, код којих је вредело законско порекло само по мајци, народима с врло развијеним породичним животом, у коме је за порекло меродавно очинство као и материнство или и само очинство. Такве чврсте породице су боља основица за ратничку дисциплину од оних, које су лабаво везане, а које се једва могу сматрати као породице, јер очинство код њих није имало никаква значаја за племе, а материнство, као физички факат, једино је давало довољну безбедност за оснивање права или обичаја. Народи с развијеним чврстим породичним системом „узели су земљу и државу", т. ј. они су најбоље пределе у најбољим крајевима њеним заузели, а народима с лабавим породичним везама остали су само планински предели и усамљена острва. Систем породични, и то у свом најсавршенијем облику, у толикој је мери искључно и једино систем цивили-

зације, да књижевност једва да признаје какав други; и да немамо толико живих примера распалих заједница људских, које су „по узору неког старијег света створене“, ми бисмо тешко могли веровати, да је могло уопште постојати тако нешто, што је толико противно нашем искуству и нашем начину мишљења. После таквог примера о непотпуности опипљивог доказа сразмерно је лако веровати томе, да је стотинама чудних установа пропало, не остављајући не само никаквог спомена за собом, већ ни најмањег трага, који би нам могао помоћи, да себи створимо појма о њиховој природи.

Мени није могуће, да то овде потанко разлажем, али су на сличан начин и боље религије, ако бих смео тако рећи, пружале велике материјалне користи у сравњењу према рђавима. Оне су улевале људима неку врсту *поверења према свету*. Дивљак, којим влада просто сујеверје, боји се да иде правим путем у животу, он не може ово или оно да учини зато, што то доноси несрећу или мора учинити нешто треће, јер то носи срећу; или уопште, не сме ништа да предузме, док му богови нису проговорили и док му нису допустили да може што предузети. У религијама вишег реда нема таквог ропства, таквог страха. Вера Грка да „*Εἷς οἰωνός ἄριστος ἀμυνεσθαι περὶ πατρης*; вера Римљана у богове Рима, који су јачи од свију других богова; вера Кромвелових војника „да треба да се уздају само у Бога, а барут сув да чувају“ јесу значајни ступњеви на степеници напретка, ако под тим разумемо напредак у најужем смислу, као што је то напред обележено. Све је то давало способности онима, који су их исповедали, „да пристану на свет онакав, какав је“, не руководећи се у своме путовању кроз

живот мишљења, која нису имала свог носиоца, и мистичким сумњама; оно на што су се решили били су у стању да изврше свом снагом. Још непосредније су дејствовале религије, које бих назвао „крепећим“, јер оне са енергијом наглашују потребу развијања мушких врлина, срчаност, истинитост и устаоштво, и тиме врше очевидно утицај који крепи расе, које их исповедају, те тако оне постају победничким расама и расама које владају.

Нема сумње, да су многе врсте елементарног усавршавања штетне за ратну организацију. Утанчано осећање лепога, љубав ка размишљању, уопште склоност развијати силе ума на рачун телесних сила чине човека у разном степену мање способним за рат, но што је то случај кад тих одлика нема. Али то и јесу врлине других времена. Први је задатак најранијих времена тај, да људе стегне у јаке групе с непомичним и суровим навикама и обичајима; вечитом борбом међу народима то се најбоље постизава. Сваки је народ „наследна група, која заједнички дела“, везана обичајима, који се не смеју погазити; између ових група владају оне, које су најчвршће и које имају обичаје, који дају највише снаге; отуда се такви обичаји за тај тренутак морају сматрати као најбољи. Јер већина „група“, које побеђују и владају, боља је но већина оних, које подлежу и пропадају. То је пут, којим је првобитно човечанство доспело до поправке свог стања и напретка.

Најранији свет, који је живео под влашћу строгих обичаја, одржавао се вековима. Почеци историје описују нам велике монархије, од којих се свака састојала из стотинама таквих основних група, које све себи приписују незапамћену старину и које су

одиста и морале постојати кроз многе генерације. Први историјски свет не појављује нам се као нешто што је тек постало, већ као нешто, што је врло старо и по нашим претпоставкама потребно је, да му је претходио дуг период. Да би се људска природа тек постепено усавршила, свака нова генерација морала је се створити нешто питомијом, мирнијом, за културу способнијом, једном речи, она је морала бити *законитијом* од претходне генерације; али такво развиће у путу наслеђивања иде полако и непоуздано. Јер и ако неколики, врло даровити људи могу у свом развићу знатно измаћи испред осталих, маса сваке од поменутих генерација може се од оне, која јој претходи, врло мало разликовати у бољем, па и она мала превага, која је тим постигнута, изложена је опасности уништења услед неке врсте тајанствена атавизма или изметања чудним повраћањем ка облицима суровије прошлости. Дуги периоди заморне једноликости налазе се у почетку свију људских политичких организација, али та времена нису била изгубљена за човечанство; за то време створило се оно сразмерно благо и за управљање способно биће, које ми сад зовемо људском природом.

Али највећа тешкоћа лежи не у одржању таквог света већ у смењивању његову. Јарам утврђених обичаја наметнут је људима, да се људи унапреде, а после су се ти обичаји окаменили и овековечили. У хиљадама случајева, или још боље у већини случајева развиће човечанства у том свом најранијем облику застало је на томе; оно је балсамовано у облику мајмунског подражавања том прастању. Ја сам огледао да опишем, на који је начин збачен и како се полагано и како ретко збацује тај

јарам обичаја. „Владавина расправљања“ је те ланце раскинула и првобитну природу човечанства ослободила. Тада, и само тада, могли су они фактори, који по Меколију обезбеђују напредак, отпочети своје дејство, тек *тада* добива „тежња сваког човека, да свој положај поправи“ свој значај, јер тада тек може сваки човек свој положај да промени, док је пре тога услед стеге старих обичаја, тако рећи, био прикован; *тада* тек почиње у свакој механичкој вештини да се јавља силна тежња за усавршавањем, јер је тек тада једва вештаку допуштено да се усавршава, пошто је од незапамћених времена био принуђен, да се креће у уским границама начина рада, који је предањем утврђен.

Кад је једном достигнут тај велики ступањ развића, онда све, или готово све, више способности и одлике човечанства почињу брзо и одлучно дејствовати у корист „напретка, који се даје доказати“. Успех у животу зависи, као што смо већ видели, више но ма шта друго од „животне умерености“, од извесне смесе душевне предузимљивости и душевне равнотеже, коју је тешко постићи а још теже одржати. И та је изврсна врлина потпомогнута свима племенитијим способностима човечанства. То је факат, који је многим посматрањима утврђен, да добар укус и правилно суђење, ма колико да се они засебно јављају, опет у већини случајева иду уноредо, а нарочито да ће човек груба укуса, и ако понекад паметно и правилно ради, раније или доцније учинити какву грубу погрешку у практичном животу. Укус и моћ суђења обухватају и оно, што се назива „равнотежом ума“ т. ј. моћ истинитог расуђивања, мировања, способности уздржати се, док је

струја утисака, који су потекли из живота или вештине, довршила свој ток и у уму оставила своју потпуну слику. Људи без укуса и без расуђивања увек су брзоплети, они се брзо узбуне и увек узмуте себи слику о предмету, о којем се баве. На тај начин је спајање утанчаног осећаја лепоте и отмене одмерености у понашању природна појава, јер се обе заснивају на имању облагорођене снаге, ма да се у ствари то јединство често ремети. Читав вртлог утицаја и одлика захвата људе у њихову животу и делању, који се на много мирнијем пољу вештине једва осећа. Стога неговање укуса доприноси усавршавању суђења и тако пружа један од битних ослонаца у заплетену животу цивилизована света. Тако би се исто стотинама примера могло доказати, како нежније стране религије тако исто доприносе тој „одмерености“, која је уопште и по правилу тако битна погодба за трајну срећу, и то онда, кад бисмо појам среће узели у њену најужем, врло прозаичном значењу. Многи од племенитих душевних праваца укуса врше свој умеравајући утицај и у томе, што сузбијају похотљиву пожуду за материјалним уживањима живота, која људе и народе у грабљењу за богатством и славом гони да раде много али рђаво, што их напослетку доводи до сиротиње и предаје презрењу.

Није потребно да то и даље изводимо. Начело нам је сад јасно. И ако су ти бољи и виши дарови човечанства у први мах, у доба борбе раса, сметње, у доцније доба то су најмоћнија помоћна средства и врлине; чим су облици владавине, засноване на слободном расправљању, толико ојачали, да су могли народима обезбедити сталан опстанак, чим је непомична граница старих обичаја проломљена и успа-

вана моћ изналажења у људи пробуђена, — одмах је, али само онда, дошао тренутак избијања готово свију људских способности па видик, и оне почињу, свака за свој део, да доприноси развићу и напретку, као и оном, што смо ми назвали „напретком, који се може доказати“. То је управо и смисао свију беседа у похвалу слободи. Слобода је сила, која пружа моћ и развиће, светлост и топлота политичког живота. А ако какав „цезаризам“ понекад представља као неки особити, нов умни правац, то је само зато, што му је пошло за руком, да присвоји плодове ранијих слободних времена и тековине суседних земаља. Али сама та оригиналност није трајна и мора после кратког времена, може бити после једне или две генерације, неопходно изгубити своју важност.

Расправа, која би потпуно испитала све погодбе „напретка, који се даје доказати“, захтевала би још много разлагања. Тако, примера ради, наука има своје нарочите тајне. Као што је познато, најкорисније поуке природе не стоје јој на челу написане; она одаје своје најиздашније тајне, оне које пружају највећа богатства, само онима, који су извршили дуги, припремни умни рад. Некоме предочити јасно „законе кретања“ није лако, и најлакше законе из апстрактне динамике већина врло тешко разумева. Па при свем том, баш на тим, тако да кажем, удаљеним истраживањима заснована је бродарска вештина, астрономија и знање закона кретања. Али стоји и то, да ни један народ није могао у напред слутити, на који се чудноват начин све те тајне морају сазнати. Према томе многе народе, који су пошли погрешним путем, могу други народи, који нису ни у чем другом бољи, а који су

случајно пошли правим путем, претећи у култури. Кад не би било железничких путовођа и кад нико не би знао време, кад возови полазе, онда човек, који би случајно ухватио брзи воз, не мора по томе бити ни паметнији ни вештији од осталих, који су га пропустили; па опет он би на неколико часова раније од осталих стигао тамо, куда путује. И, ако ја добро видим, тако је често морало бити и с науком наших предака. Свакојако би се морало утврдити, да ли је то тако или не, пре но што би се могла саставити потпуна теорија о „напретку, који се може доказати"; морале би се прво утврдити погодбе напретка у природним наукама. Пада у очи, да се напреци у материјалном животу могу објаснити само онда, кад се сазна, на који су начин људи дошли до тога, да сазнаду и пронађу угодне ствари. Даље, за исцрпно излагање напретка или опадања потребна је што брижљивија анализа дејства природних утицаја на људе и процес смењивања њихова. Али то су ствари, којима се овде не могу занимати; решавање тако великих задатака мора се нарочито предузети. Ја сам само осећао потребу, да овде расправим и расветлим оно, што сматрам за политичке погодбе напретка, а нарочито првог напретка човечанства. Ја сам то у толико радије учинио, што је тај предмет до сад недовољно испитан, тако да моји погледи, баш и кад би се показали као погрешни, могу, изазивајући говор о томе, повести другима, који су бољи и истинитији.

САДРЖАЈ

	СТРАНА
Предговор	III
Чланак први: **Припремно доба**	1
Чланак други: **Борба и чему она служи**	39
Чланак трећи: **Постанак народа, I**	73
Чланак четврти: **Постанак народа, II**	101
Чланак пети: **Доба расправљања и обавештавања**	140
Чланак шести: **Напреци, који се могу у социјално-политичком погледу утврдити**	183

Stanford University Libraries
3 6105 124 424 396

JC
223
B1419

Stanford University Libraries
Stanford, California
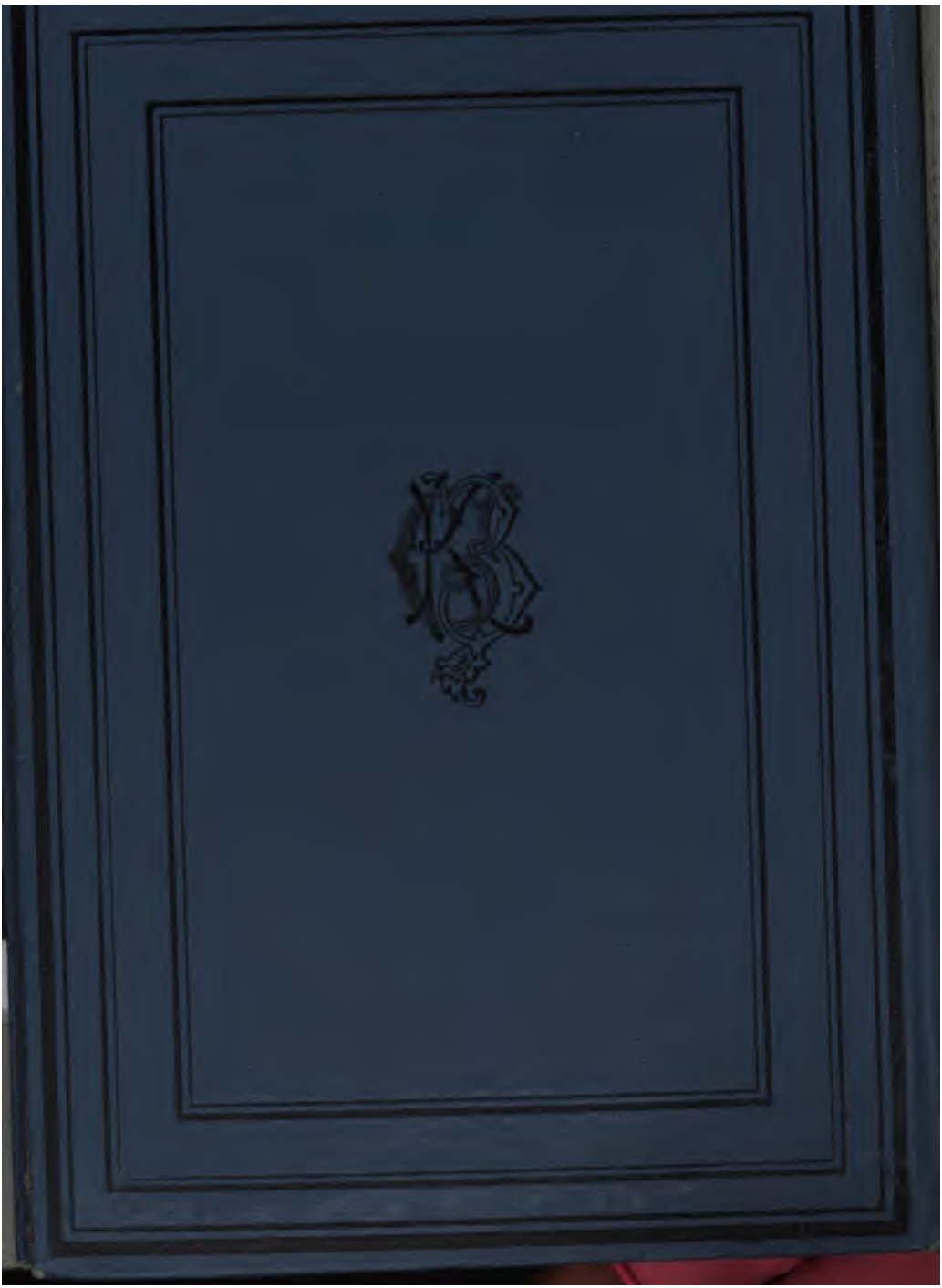
Return this book on or before date due.